

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
Відділ педагогічної психології і психології праці**

В. В. Рибалка

**ПСИХОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА
ПРАЦІ ОСОБИСТОСТІ**

Посібник

Київ
2013

УДК 159.923
ББК 88.411
Р 49

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 6 від 30 червня 2013 р.)

Рецензенти:

Бех Іван Дмитрович – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України.

Балл Георгій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач відділу теорії та методології психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.

Р 49   **Рибалка В. В.** Психологія і педагогіка праці особистості : посібник / В. В. Рибалка. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 136 с. 100 пр. ISBN 978-966-189-212-4

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Головна мета посібника – дати читачам наукове уявлення про основні поняття сучасної психології і педагогіки праці, сформувати змістовні установки й орієнтири, необхідні для організації психологічного забезпечення трудової діяльності і професійної підготовки українського робітника.

Посібник побудований на засадах особистісного підходу, що передбачає розуміння робітника як особистості, котра має величезний духовний, творчий, продуктивний потенціал. Цей підхід базується на використанні поняття психологічної структури особистості професіонала як основи проведення усіх необхідних заходів із професіографії, профорієнтації, відбору та підбору кадрів, роботи з персоналом, професійного навчання і виховання, формування професійної майстерності, ефективного здійснення професійної діяльності працівника.

Призначений для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, керівників і педагогічних працівників професійно-технічних і загальноосвітніх навчальних закладів, слухачів інститутів післядипломної освіти. Може бути корисним для фахівців органів державної адміністрації та місцевого самоврядування, представників галузевих профспілок, підприємств державної і недержавної форм власності, роботодавців.

ББК 88.411

ISBN 978-966-189-212-4

© Рибалка В.В., 2013
© Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. Історичний нарис становлення психології праці як науки	7
1.2. Методологічні засади психології праці: об'єкт, предмет, мета, завдання, принципи, методи	9
1.3. Психологічна характеристика трудової діяльності та професії ..	22
1.4. Психологічна структура особистості працівника	30
1.5. Професіограма та психограма професії	33
1.6. Професійно важливі властивості особистості працівника	36
1.6.1. Психосоматичні властивості особистості	36
1.6.2. Психофізіологічні властивості, темперамент особистості трудівника	37
1.6.3. Інтелектуальні властивості особистості працівника	39
1.6.4. Едукаційні властивості, трудовий досвід і професійна компетентність особистості	40
1.6.5. Рефлексивні властивості як професійно важлива основа самопізнання, самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку і самореалізації особистості в процесі праці	40
1.6.6. Характерологічні властивості особистості як умова трудової діяльності	41
1.6.7. Мотиваційно-сміслові властивості особистості працівника	42
1.6.8. Комунікативні властивості особистості як чинник спільної соціально організованої поліособистісної трудової діяльності	43
1.7. Психологія професійної орієнтації учнівської і робітничої молоді	44
1.8. Психологія професійної придатності, відбору та підбору кадрів	45

Розділ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ, НАВЧАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРАЦІ .....

2.1. Роль матері і батька у первісному трудовому вихованні дитини	50
2.2. Особистісна орієнтація загальноосвітнього і профільного навчання, особистісне та професійне самовизначення старшокласників на основі персоналізації та профілізації змісту і методів їх освіти	59

2.3. Культурно-психологічний розвиток і саморозвиток особистості студентів в умовах професійної підготовки у вищих навчальних закладах: експериментальні підходи	71
2.4. Духовні засади підготовки молоді до праці	82
2.5. Психолого-педагогічні технології професійного навчання і виховання особистості майбутнього працівника	96
2.5.1. Аналітичні, функціонально орієнтовані технології професійного навчання і тренінгу особистості	96
2.5.2. Синтетичні, особистісно-орієнтовані технології професійної підготовки працівника	98
2.5.3. Методи стимуляції, розвитку і організації творчої трудової діяльності особистості	98
2.6. Розвиток здатності працівників до інноваційної діяльності.	98
2.7. Психологічні та педагогічні умови розвитку професійної майстерності особистості: система І. А. Зязюна щодо формування педагогічної майстерності у студентів.	109

Розділ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТІСТЮ ТРУДОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	112
3.1. Психологія працездатності, динаміка, режим праці та відпочинку, функціональні стани трудівника.	112
3.2. Психологія безпеки та охорони праці особистості.	117
3.3. Психологічна культура та наукова організація праці особистості	118
Висновки	124
Питання для перевірки і розмірковування	125
Література	126

До 100-річчя з дня народження фундатора сучасної української психології праці, доктора психологічних наук, професора Євгена Александровича Мілеряна (1913-1983).

ВСТУП

Психологія праці — одна з найважливіших наукових і навчальних дисциплін, оволодіння якою необхідне для професійної підготовки учнівської молоді у вищому навчальному закладі. Адже трудова діяльність є єдиним і надійним джерелом існування, збагачення і розквіту громадян будь-якої країни. В цьому плані залишається справедливим відоме філософське положення про те, що праця створила людину в ході біологічної еволюції та історичного поступу. Якщо продовжити цю думку, то можна стверджувати, що творча, продуктивна, духовна праця повсякчас формує людину, особистість, підтримує і стверджує людське в кожному індивіді, є неодмінною умовою зростання і самоактуалізації особистості. Тому правомірно розглядати психологічні і педагогічні аспекти праці разом, у взаємозв'язку. Саме через це ми наважилися назвати цей посібник так, як він названий — «Психологія і педагогіка праці особистості». Цю назву можна зрозуміти і так, що одним із результатів трудової діяльності є саме особистість та умови її життя.

Отже, праця — креативний, продуктивний та розвивальний процес, якому ми всі зобов'язані своїм життям і благополуччям. Включаючись у працю, ми перетворюємо навколишнє середовище у предметний світ, в якому живемо, робимо свій внесок у створення, за висловом В. І. Вернадського, ноосфери планети Земля. Тому навколо праці й досі точаться сповнені пристрастей дослідницькі й громадські дискусії. Через це саме праця стає предметом спеціального вивчення і вдосконалення в низці наукових дисциплін — соціології, економіці, ергономіці, психології, педагогіці тощо. З цієї причини передові країни світу таку величезну і постійну увагу приділяють вивченню факторів наукової організації праці. Серед цих факторів чільне місце займають психологічні і педагогічні, адже праця неможлива без свого суб'єкту, яким є особистість, колектив, суспільство, без якісної підготовки особистості до праці.

Даний посібник, можливо, відрізняється від інших саме своїм акцентом на особистість як суб'єкт праці. Адже створення необхідної для людства продукції неможливе саме без особистості вченого, винахідника, конструктора, інженера, технолога, майстра, педагога, економіста, лікаря та інших. Ми можемо підкреслити цю думку наступним чином. У відомій економічній формулі «гроші-товар-гроші» міститься, з точки зору гуманістичної

психології, принциповий недолік. Він полягає у кричущому ігноруванні особистості як суб'єкта праці, як ключового чинника творення предметного світу людства. Тому вихідним положенням послідовного методологічного підходу до розуміння праці має виступати інша формула: «Особистість — праця — продукт — гроші — товар — Особистість...», — в якій окремий цикл неперервної трудової і професійної діяльності починається і завершується (але ніколи не закінчується) особистістю!

Спеціалісти помітили, що усвідомлення особистістю закономірностей своєї трудової діяльності, як правило, призводить до покращення перебігу останньої, до підвищення її ефективності і викликає врешті-решт задоволення від все більш досконалих результатів праці. Такому більш глибокому усвідомленню психологічних і педагогічних аспектів праці, як ми сподіваємося, може сприяти і запропонований посібник.

Свідоме ставлення читача до його змісту, доцільне пізнання нових фактів, Я-центрація, тобто переміщення опрацьованого матеріалу курсу з периферії свідомості в її центр, на місце актуальних цілей життя, позитивне емоційне переживання процесу навчання — все це може суттєво покращити, удосконалити учбову і трудову діяльність учнівської молоді, молодих спеціалістів і професіоналів, а також педагогічних працівників, які здійснюють трудову і професійну підготовку молоді до кваліфікованої праці.

У посібнику представлено у докладній і розширеній формі зміст спецкурсу «Психологія праці», який був прочитаний автором у 2003-2006 роках магістрантам Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Всі зауваження та пропозиції просимо надсилати за адресою: 04060, Київ, вул. М. Берлінського, буд. 9, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, відділ педагогічної психології і психології праці, кімн. 632 (631, 628), р. т. 440-63-88, додатк. 112; E-mail: rybalkavv_ps@mail.ru

Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Історичний нарис становлення психології праці як науки

Засновником науки про трудову діяльність став американський інженер Ф. Тейлор, який почав перші дослідження з наукової організації праці ще 1882 року, а пізніше написав книгу «Менеджмент». Він надавав великого значення вивченню і раціоналізації трудових дій і висунув три положення щодо організації та управління виробничим процесом [137, с. 25-26]:

1. Слід зосередити увагу на чинниках мотивації, на суб'єктному ставленні робітника до власної трудової діяльності, на формуванні переконання робітника у корисності праці для себе. Основним стимулом праці визнаються передусім гроші, тобто економічні мотиви.
2. Необхідно здійснювати детальну розробку способів і прийомів трудової діяльності робітника на основі наукової організації праці, що передбачає вироблення законів, правил, формул, якими слід замінити особистісні судження окремих робітників. Це означає жорстку регламентацію і стандартизацію методів і прийомів роботи, обов'язкове використання удосконалених знарядь, врахування умов праці, розмежування функцій планування і виконання, концентрацію ініціативи й управління в руках адміністрації виробництва.
3. Головною є орієнтація не на маси, а на кожного конкретного працівника, на його антропологічні, психологічні особливості, до яких мають пристосовуватися знаряддя праці.

Система Тейлора відповідала соціально-економічним умовам виробництва у США на початку ХХ століття, для яких були притаманні велика кількість емігрантів, етнічні і національні розбіжності, інтенсивна конкуренція та експлуатація робочої сили.

Послідовник Ф. Тейлора Ф. Гільберт також надавав великого значення вивченню та раціоналізації робочих дій. Результати своєї роботи в цьому напрямку він узагальнив 1911 року в книзі «Вивчення рухів. Досвід підвищення продуктивності праці робітника». Цінним у поглядах цих спеціалістів було переконання у необхідності проведення наукового аналізу системи трудових дій, вилучення з неї зайвих і неефективних, розробки правильних прийомів праці.

Вітчизняний фізіолог і психолог І.М. Сеченов заклав наукові засади розуміння рефлекторної природи психічних процесів у трудових актах, вивчення закономірностей автоматизації трудових процесів, тривалості робочого дня, якості трудової діяльності, режиму праці, активного відпочинку, профілактики перевтоми тощо, що знайшло відображення у його статтях «Фізіологічні критерії для встановлення тривалості робочого дня» (1897 р.), «Участь нервової системи у робочих рухах людини» (1900 р.),

«Нарис робочих рухів людини» (1901 р.), «До питання про вплив подразнення чутливих нервів на м'язову роботу» (1903 р.).

Перед першою світовою війною здійснюються інтенсивні дослідження проблем набору робітників, їх професійної підготовки, розстановки на робочих місцях, чинників аварійності та нещасних випадків, факторів підвищення продуктивності праці, які проводяться в межах індустріальної психології, промислової психології, прикладної психології, психотехніки такими зарубіжними спеціалістами, як В. Штерн, Г. Мюнстерберг, О. Ліпман та інші. Саме німецький психолог В. Штерн запропонував у 1903 році термін «психотехніка», а Г. Мюнстерберг докладно визначив завдання і методи психотехніки. О. Ліпман використовував у створеному ним 1910 року в Берліні Інституті практичної психології опитувальний аркуш з метою профорієнтації і профвідбору працівників.

В Росії В. М. Бехтерев відкрив у 1911 році лабораторію праці, в якій досліджував трудову діяльність з позицій рефлексології.

1920 року, після жовтневого перевороту, в Москві був заснований Інститут праці під керівництвом О. К. Гастева, в якому вивчалися проблеми трудових установок, професійного відбору й оптимізації трудової діяльності робітників [32; 87].

У 20-30-х роках у США відбулася переоцінка людського чинника в організації виробництва. Значний внесок у цей процес зробив професор Гарвардської ділової школи Е. Мейо. Почавши свою роботу 1923 року і вивчаючи причини плінності робочої сили на текстильних підприємствах, він встановив, що головними серед них були не умови праці, а відсутність зв'язків між робітниками під час робочої зміни. Вчений запропонував обов'язкові паузи для відпочинку працівників, встановлення ділових і дружніх зв'язків між ними, позавиробниче спілкування тощо. Завдяки цьому, на думку Е. Мейо, відбувалась «трансформація орди одиначок у соціальну групу». Це підтвердилось у всесвітньо відомих хауторнських експериментах (в м. Хауторні в США знаходились підприємства Чикагської електротехнічної компанії). Головним чинником підвищення продуктивності праці в цих експериментах було визнано згуртованість групи, її високий корпоративний дух, що виявлявся в активному спілкуванні за межами роботи, у допомозі хворим колегам тощо.

Було констатовано, що на трудову поведінку людей впливають не стільки самі по собі зміни фізичного довкілля, скільки соціальне середовище, його сприйняття та інтерпретація, стосунки між людьми у праці та поза нею. Так склалась відома теорія людських відносин у трудовій діяльності [32, с. 27-28].

Подальший розвиток психології праці відбувався в умовах науково-технічної революції, коли з'явилися складні технічні установки, авіаційні і космічні системи, комп'ютерні та інформаційні технології, що призвело до появи нових професій, зокрема, оператора.

У Радянському Союзі психологія праці фактично відродилась у 50-60-ті роки минулого століття. Цьому сприяли дослідження таких відомих спеціалістів, як К. К. Платонов, Ю. В. Котелова, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, В. П. Зінченко та ін. У надрах вітчизняної психології праці, так само як і на заході, народилися нові галузі — інженерна психологія, авіаційна психологія, космічна психологія, економічна психологія, психологія управління тощо [37; 54; 62; 87].

В Україні засновниками сучасної психології праці стали Г. С. Костюк, Є. О. Мілерян, Г. О. Балл, Ю. З. Гільбух, Ю. І. Машбиць, А. В. Антонов, В. Г. Лоос, П. С. Перепелиця, В. М. Бондаровська, Б. О. Федоришин, В. О. Моляко, О. Г. Чачко, І. А. Зязюн, Н. Г. Ничкало, Ю. Л. Трофімов, М. Л. Смільсон, П. А. Гончарук, А. В. Солодкова, О. В. Швецов, Є. П. Верещак, Г. В. Щокін, Н. Л. Коломінський, Л. М. Карамушка, В. Г. Панок та ін.

1.2. Методологічні засади психології праці: об'єкт, предмет, мета, завдання, принципи, методи

Психологія праці — це галузь наукової психології, яка вивчає психологічні закономірності різних видів трудової діяльності — залежно від соціально-психологічних, психологічних та індивідуально-психологічних, власне особистісних чинників, умов, факторів — з метою проектування, удосконалення трудової діяльності, підвищення продуктивності і безпеки праці, як процесу, в якому людина створює матеріальні, духовні, культурні цінності і само себе [32; 49; 54; 87; 140].

Об'єктом психології праці є людина, трудівник у процесі створення корисних суспільних та особистісних продуктів. Інакше кажучи, у психології праці розглядається особистість працівника, тобто суб'єкт продуктивної діяльності, в якій продукуються людські вартості.

Даний об'єкт вивчається різними науками, зокрема, соціологією, фізіологією, медициною, економікою, педагогікою, науковою організацією праці, ергономікою тощо. Тому в ньому слід виділяти предмет психології праці.

Предметом психології праці виступають психологічні закономірності, психічні процеси і якості особистості працівника, що вивчаються у взаємозв'язку з умовами і знаряддями праці, з фізичним, соціальним і психологічним середовищем, в якому здійснюється трудова діяльність.

Основна мета психології праці — це гуманізація трудової діяльності особистості та підвищення її продуктивності.

Гуманізація означає, передусім, підвищення рівня змістовності праці в умовах її спеціалізації, створення умов для різнобічного розвитку особистості у праці, зокрема, її здібностей, для самоактуалізації творчого, продуктивного потенціалу особистості і, разом з тим, — профілактику перевтоми та професійних захворювань, попередження виробничого травматизму і професійної деформації особистості.

Для досягнення цієї мети здійснюються різні заходи: технологічні, технічні, санітарно-гігієнічні, організаційно-економічні, професійно-педагогічні, психологічні. Прикладом перших двох є автоматизація, роботизація, комп'ютеризація, дистанційне управління виробничими процесами на заводах-автоматах, робота працівника на дому, включення його у всесвітню мережу Інтернет тощо.

Водночас, дуже важливими є психологічні заходи: психологізація виробничих процесів, тобто опредмечування особистістю усіх елементів виробництва. Серед таких заходів слід назвати передусім адаптацію засобів праці до властивостей особистості, оптимальне використання соціально-психологічних, психологічних та індивідуально-психологічних якостей особистості, оптимізацію функціональних станів людини, актуалізацію творчого потенціалу особистості тощо.

Це може бути досягнуто в ході методологічної розробки таких проблем, як:

1. Аналіз трудової діяльності та її оптимізація;
2. Обґрунтування систем професійного психологічного відбору;
3. Удосконалення професійної підготовки і перепідготовки кадрів;
4. Раціоналізація соціального, психологічного і фізичного середовища з врахуванням якостей особистості працюючих;
5. Запровадження раціональних систем психодіагностики і прогностики професійних здібностей;
6. Вивчення та покращення психологічного клімату у трудовому колективі;
7. Оцінка й оптимізація функціональних станів працюючих тощо.

Розв'язанню вказаних проблем психології праці має сприяти вирішення таких завдань, як:

- вивчення структури мотивів і стимулів трудової діяльності, закономірностей формування і перебудови цієї структури;
- виявлення шляхів встановлення гармонії між людиною та її професією, тобто динамічної рівноваги у системі «суб'єкт праці — професійне середовище — об'єкт праці»;
- визначення структури і динаміки професійно важливих властивостей особистості;
- вивчення структури умінь і навичок, що забезпечують розв'язання професійних завдань в оптимальних та екстремальних умовах, а також факторів, що визначають стійкість і динаміку цієї структури;
- дослідження функціональних станів людини у праці і закономірностей динаміки цих станів;
- визначення взаємозв'язку психічних властивостей, відношень і психічних станів особистості як фактору успішності і безпеки праці.

Подальший розвиток змісту й оснащення трудової діяльності ставить перед психологією праці нові проблеми і завдання, які мають бути завчасно спрогнозовані і розв'язані.

Психологія праці базується як на загальнопсихологічних, спільних з іншими галузями психології принципах — детермінізму, відображення, єдності психіки та діяльності, розвитку психіки, системно-структурному принципі, що були сформульовані відомими вітчизняними психологами Л. С. Виготським, С. Л. Рубінштейном, О. М. Леонтьєвим, Г. С. Костюком, так і на власних, специфічних для неї принципах. Фундаментальну систематизацію загальнопсихологічних принципів здійснив український психолог О. М. Ткаченко [99].

Так, на його думку, *принцип детермінізму* визначає причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних властивостей особистості. Детермінантами психіки є процес і продукт взаємодії суб'єкта з об'єктом. Вона є водночас і наслідком процесів і продуктів актуальної та постактуальної взаємодії, і важливою детермінантою наступної поведінки і діяльності людини. О. М. Ткаченко виділяє три види детермінації, залежно від рівня розгляду суб'єкта — як організму, як індивіда і як особистості.

На рівні організму суб'єкт підпорядкований біопсихічним детермінантам (спадковим і здобутим — інстинктам і навичкам), які зумовлюють реактивний характер організації поведінки і єдність суб'єкта на психофізіологічному рівні.

На рівні індивіда, тобто суб'єкта суспільних відносин у процесі засвоєння соціального досвіду, діє соціопсихічна детермінація на основі знань, умінь, навичок.

На рівні особистості, тобто вищого прояву активності суб'єкта, діє особливий «підрівень» соціопсихічної детермінації, що характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини, здатність до творення нею нового суспільного досвіду та самотворення.

Принцип відображення характеризує усі психічні функції, процеси і властивості як відображувальні, сигнальні за своєю природою. Вони випереджають фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, вибірково сигналізують про значущі для нього якості об'єктивної дійсності за допомогою нейтральних щодо об'єкта подразників (сигналів). Психічне відображення в людини є знаково-опосередкованим, активним.

Це або відбір чуттєвих, біологічно значущих сигналів на рівні організму (що забезпечує життєдіяльність), або вибіркоче розумове пізнання в процесі засвоєння на рівні індивіда (що забезпечує привласнення і репродукцію загальноприйнятих зразків суспільного досвіду), або творення певного суспільно-історичного досвіду на рівні особистості (що виявляється у діях, спрямованих на творення нових, суспільно значущих продуктів і способів

діяльності). Тобто спосіб буття і розвитку особистості є діяльність особливого гатунку — перетворювальна, творча.

Принцип єдності психіки та діяльності стверджує, що психіка та діяльність не тотожні, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності, вона моделює дійсність і на основі цього регулює поведінку і діяльність. Психічні моделі дійсності дають можливість орієнтуватись у навколишньому середовищі на всіх рівнях детермінації. На рівні організму вони забезпечують життєдіяльність, на рівні індивіда — засвоєння і репродукування суспільного досвіду, а на рівні особистості — його творення і продукування.

Через процеси і продукти поведінки і діяльності людини на цих рівнях виникає можливість висвітлити об'єктивні закономірності внутрішніх психічних явищ.

Принцип розвитку психіки визначає тип її розвитку на кожному рівні детермінації психіки. На рівні організму суб'єкт розвивається в процесі визрівання і формування психофізіологічних структур мозоку, на рівні індивіда — в процесі діяльності присвоєння і репродукування, а на рівні особистості — у процесі перетворювальної діяльності, творення предметного світу і самотворення.

У процесі становлення людської особистості усі типи розвитку пов'язані одне з одним і послідовно домінують у так званих провідних діяльностях — спілкуванні, ігровій, навчальній, самовизначальній, трудовій та творчій. При цьому творчість, як головний засіб розвитку особистості, виступає і як процес створення суспільно цінних продуктів, і як процес самотворення, саморозвитку, самореалізації, самооб'єктивізації особистості.

Системно-структурний принцип дозволяє розглядати психіку як складну систему взаємопов'язаних елементів, що виступає як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками. На кожному рівні детермінації психіка людини ввімкнена у регуляцію взаємодії суб'єкта із ширшою біологічною системою (на рівні організму), із соціальною системою (на рівні індивіда), із створюваними культурно-історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

За даними принципами у формулюванні О. М. Ткаченка психічні явища слід розглядати як: а) причинно зумовлені; б) продукт і умову відображення; в) внутрішній план організації поведінки та діяльності; г) вияв якісного рівня розвитку психіки суб'єкта; д) особливу систему і водночас елемент іншої, більш широкої природної і суспільної системи [99].

Специфічними для психології праці та інженерної психології є наступні принципи [32; 37; 44; 49; 55; 61; 77; 80; 81; 83; 87; 96; 101; 102; 139; 140; 145].

а) принцип історизму, за яким психологічні особливості трудової діяльності розглядаються у процесі свого історичного становлення, ускладнення, подальшого удосконалення і трансформації;

б) принцип гуманізації праці, що передбачає її олюднення, відповідність соціальній, психологічній та біологічній природі людини, «сродність праці» (за Г. С. Сковородою), розвивальний характер, гармонійність, творчу насиченість трудового процесу, безпечність, покращення умов праці, задоволеність людини від процесу трудової діяльності та її результатів;

в) принцип активності працівника (оператора) — людина за будь-яких умов має залишатися повноцінним суб'єктом трудової діяльності, навіть за межево повної її автоматизації, роботизації тощо;

г) принцип психологізації, тобто психологічної доцільності проектування та здійснення трудової діяльності — вона має враховувати закономірності психічної діяльності особистості, її розвитку та самоактуалізації;

д) принцип комплексності, що полягає в необхідності взаємодії психології праці та інженерної психології з іншими науками про людину і техніку;

е) принцип послідовності — інженерно-психологічні вимоги діють на усіх етапах існування системи «людина — машина» — проектування, виробництва, експлуатації;

ж) принцип особистісного підходу, за яким психіка трудівника розглядається як складне особистісне утворення, що має цілісну психологічну структуру, кожна складова якої робить свій внесок у здійснення творчої, продуктивної трудової діяльності і має бути врахована у взаємозв'язку з іншими складовими.

Специфіка предмету і принципів психології праці визначає її методи. Сучасна психологія праці зосереджує свої зусилля як на подальшому вивченні психіки трудівника, дослідженні теоретичних проблем розвитку й здійснення трудової діяльності особистості, так і на розв'язанні практичних завдань оптимізації праці особистості у сфері науки, виробництва, культури, освіти, медицини тощо [158].

За своїми методами психологія праці тотожна і разом з тим дещо відрізняється від інших галузей психології. Специфіка психічної дійсності вимагає розробки й застосування спеціальних методів її пізнання та формування. Тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи, що розглянуті раніше. Ці принципи з необхідністю визначають вимоги до побудови й використання методів психології праці. У формуванні цих вимог значну роль відіграли такі вчені, як П. П. Блонський, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, Г. С. Костюк, К. К. Платонов, Б. Ф. Ломов, П. Фресс, Ж. П'яже, Р. Готтсданкер, О. М. Ткаченко, В. О. Моляко, Л. Ф. Бурлачук, С. Д. Максименко та багато інших.

Найголовнішими вимогами є: *об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики* [101].

Вимога *об'єктивності* полягає у вивченні саме об'єктивних умов виникнення, функціонування та проявів психічних явищ. Психічні функції неможливо безпосередньо сприймати внутрішнім зором. Наукове вивчення психіки стає можливим завдяки опосередкованому аналізу і синтезу її об'єктивних проявів у процесах і продуктах діяльності й поведінки людини. Не варто перебільшувати роль безпосереднього самоспостереження, інтроспекції у пізнанні власної психіки, хоча і не можна відмовлятися від них. Самоспостереженню властива певна суб'єктивність, небезсторонність, а отже й неточність. Адже психіка формувалась у філогенезі як функція сигнального відображення, орієнтації живих істот переважно в зовнішньому світі і значно менше — як засіб відображення внутрішнього світу. Самоспостереження як метод самопізнання може бути корисним, якщо спирається на самозвіт людини про те, що насправді коїться з нею, що вона переживає, чого бажає тощо. Цінність самоспостереження зростає, якщо його дані поєднуються з результатами об'єктивного дослідження власної психіки засобами планомірного спостереження, експерименту, тестування тощо.

Генетичний підхід полягає у вивченні психічних явищ у динаміці, при переході у філогенезі та онтогенезі з одного рівня розвитку на інший.

Вимога *системності* передбачає дослідження психічного явища як певної системи, що має свої специфічні закономірності. Ця система може включатись у макросистему і складатись із мікросистем, законам яких має відповідати. Тому метод повинен враховувати багатовимірність, ієрархічність психічних явищ. Психолог у дослідженні та у практичній роботі стикається з пірамідою психічних властивостей різного ґатунку. Так, Б. Ф. Ломов виділяв у психіці людини три основні підсистеми — когнітивну (в якій реалізується функція пізнання), регулятивну (що забезпечує регуляцію діяльності та поведінки) та комунікативну (яка формується і реалізується в процесі спілкування).

Однією з форм реалізації системного підходу в психологічному дослідженні є *особистісний підхід*, що передбачає розуміння особистості як «системи систем» (Г. С. Костюк [53]). Кожне психічне явище має розглядатись в контексті цілісної системи психічних властивостей індивіда — його потреб, знань, цілей, продуктивного боку діяльності та поведінки, емоційно-почуттєвої сфери, а також — здібностей до спілкування, особливостей сфери спрямованості, рис характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології, психосоматики — відповідно до конкретного вікового етапу розвитку.

Вимога *індивідуалізації* полягає у розкритті своєрідності кожної особистості, притаманного їй індивідуального стилю діяльності та поведінки, у визначенні психологічних проблем особистості та засобів їх розв'язання.

Вимога *єдності теорії та практики* передбачає здійснення корекції, реабілітації, вдосконалення розвитку особистості на основі розкритих закономірностей психіки.

Методи психології праці доцільно розділити на три великі групи: а) *пізнавальні або дослідницькі методи*; б) *методи проектування та удосконалення трудової діяльності*; в) *методи активного впливу на особистість працівника та його трудову діяльність* (див. рис. 1.1). Ці три групи методів відповідають розподілу психології праці на три напрями — теоретичну, прикладну і практичну психологію праці [99].

Розглянемо ці групи методів докладніше.

Процес психологічного дослідження трудової діяльності та особистості працівника складається з ряду етапів: *підготовки, збирання, обробки та інтерпретації фактичних даних, формулювання висновків*.

На *підготовчому* етапі вивчається стан досліджуваної проблеми, проводяться попередні спостереження, ознайомчі бесіди, пілотажні анкетування, визначаються мета і завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза — уявлення про очікуваний результат дослідження. Ці вихідні моменти зумовлюють планування дослідження, вибір контингенту і кількості піддослідних, місця та часу проведення дослідів, технічного оснащення, отримання попередніх експериментальних даних, визначення форми протоколів, плану якісної, кількісної (статистичної) обробки й інтерпретації даних.

На етапі *збирання фактичних даних* використовуються емпіричні методи (спостереження, бесіда, тестування, експеримент тощо). Експериментальні дані фіксуються в протоколі, що має бути достатньо повним і цілеспрямованим, передбачати реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей.

Етап *обробки даних* передбачає якісний та кількісний аналіз і синтез зафіксованих даних.

На останньому етапі дослідження здійснюється *інтерпретація даних та формулювання висновків*, встановлюється їхня відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляються нові питання та проблеми, на основі яких формується програма подальшого дослідження проблеми.

Відповідно до етапів психологічного дослідження, доцільно розрізнити чотири групи методів: *організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні методи*.

Організаційні методи включають: комплексний метод, коли об'єкт вивчається різними засобами представниками різних наук, що дає змогу з різних боків охарактеризувати особистість працівника; порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп піддослідних, що відрізняються за віком, профілем трудової діяльності тощо; лонгітюдний метод, який виявляється у багаторазових обстеженнях одних і тих самих осіб протягом тривалого часу.

До групи *емпіричних методів* входять: спостереження і самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести, анке-

Методи психології

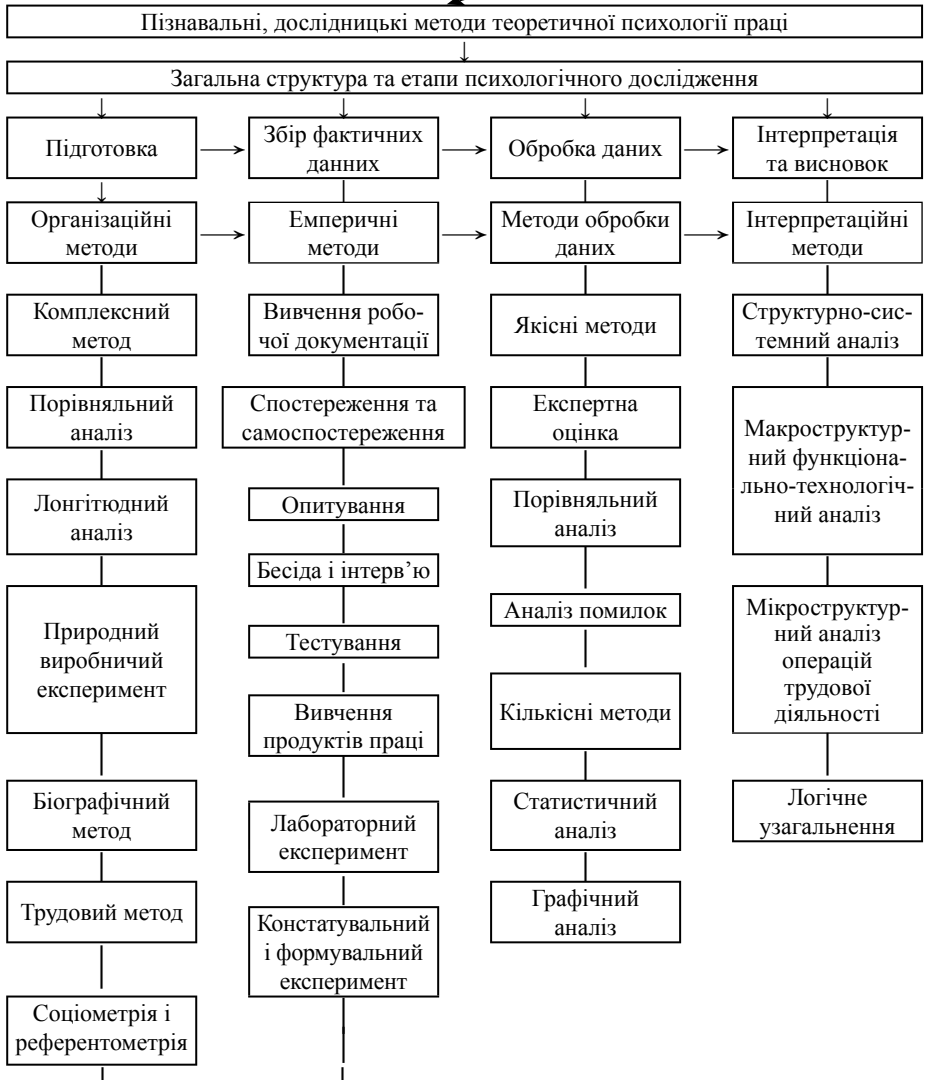

Рис. 1.1. Методи психології праці [див. у 99]

ти, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів трудової діяльності; біографічний метод; трудовий метод.

Методи обробки даних — це якісні та кількісні методи. Якісний метод передбачає порівняльний аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію та зіставлення з результатами інших досліджень. До кількісних методів належать, наприклад, визначення середніх величин та міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо.

До *інтерпретаційних методів* належать генетичний метод, тобто аналіз психологічних даних у процесі розвитку — з виділенням стадій, критичних моментів, суперечностей тощо, а також структурний, системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними властивостями особистості. Останній полягає у реалізації особистісного підходу, коли всі психічні властивості розглядаються у цілісній системі. Проводиться також макро- та мікроструктурний аналіз трудової діяльності особистості працівника.

Розглянемо деякі емпіричні методи отримання фактичних даних про психіку працівника.

Метод *спостереження* полягає в тому, що експериментатор збирає інформацію, не втручаючись у ситуацію. Існує принципова відмінність наукового спостереження від життєвого, яке обмежується реєстрацією фактів і має випадковий, неорганізований характер. На противагу йому, наукове спостереження базується на певному плані, програмі, фіксації фактів та особливостей ситуації, на аналізі та інтерпретації даних. Для наукового спостереження характерні перехід від опису фактів до пояснення їхньої суті та формування психологічної характеристики особистості.

У науковій психології використовується також метод *самоспостереження*, який виступає як засіб вивчення, аналізу та синтезу власних учинків і дій, порівняння своїх думок з думками інших людей. У процесі самоспостереження людина спирається на рефлексію, тобто на розмірковування та переживання щодо власних психічних станів і якостей особистості. Однак при цьому слід урахувати схильність людини до суб'єктивізму і додатково застосовувати інші методи.

Застосування *анкет (опитувальників)* допомагає збирати фактичний матеріал, що стосується змісту та спрямованості думок, оцінок, настроїв людей. Недоліком цього методу є певний суб'єктивізм, неможливість контролювати щирість респондентів (тих, хто відповідає на запитання анкети). Для підвищення рівня вірогідності результатів опитування доцільно додатково застосовувати інші методи.

Бесіда та інтерв'ю, як методи здобуття інформації про особистість працівника, її погляди, самооцінку, ціннісні установки, психічні властивості, спираються на попередньо розроблену програму, гнучку стратегію формування запитань залежно від очікуваних та отриманих відповідей. Вони

вимагають значної підготовки інтерв'юера, певної майстерності, зокрема, здатності викликати довіру до себе, налаштовувати людину на відвертість тощо.

Головним методом психологічного пізнання вважається *експеримент*. Дослідник активно втручається у діяльність та поведінку піддослідного для створення необхідних умов, за яких виявляються ті чи інші психологічні факти, явища, якості. В експериментальному дослідженні має бути обов'язковий контроль за умовами перебігу експерименту, за подразниками, що діють на людину, за її реакціями на них. Для встановлення загальних закономірностей розвитку та функціонування психіки до експерименту залучається велика кількість піддослідних. Практикується й експеримент з однією особою.

Залежно від рівня втручання дослідника у перебіг психічних явищ експеримент може бути *констатувальним*, коли вивчаються наявні психічні особливості без зовнішнього втручання, та *формувальним*, коли психічні властивості особистості вивчаються в процесі «штучного» цілеспрямованого розвитку з використанням засобів навчання й виховання людини.

За схемою констатувального експерименту можна також вивчати природу психічних властивостей у процесі їхнього розвитку, для чого застосовуються так звані поперечні та поздовжні зрізи. При *поперечному зрізі* одночасно порівнюються психічні властивості кількох груп піддослідних, які відрізняються за віком, щоб розкрити динаміку вікового розвитку досліджуваної психічної властивості. Однак при такому підході залишаються поза увагою індивідуальні особливості розвитку психіки.

При *повздовжньому зрізі* простежуються зміни у психічних властивостях певних людей протягом тривалого часу (місяці й роки). Це допомагає вивчати розвиток особистості в її цілісності.

За наявністю оснащення, умовами проведення психологічний експеримент може бути лабораторним і природним. При *лабораторному експерименті* використовується спеціальна апаратура, наприклад, тахістоскоп — при обстеженні обсягу уваги, або комп'ютер — для пред'явлення тесту. Дії піддослідного регламентуються інструкцією. *Природному* виробничому експерименту властиві звичайні умови, коли піддослідний не здогадується про власну участь у досліді, а експериментальні умови обмежуються замаскованим включенням дій дослідника або його асистента у спільну з піддослідним поведінку та діяльність (скажімо, у трудову діяльність виробничої бригади).

Значного поширення набули *тести*, які використовуються для визначення властивостей особистості, вимірювання рівня їх розвитку, порівняно зі стандартом. Тест складається із завдань або запитань, що добираються за критеріями валідності (відповідності психічній якості, котра виявляється за його допомогою), надійності (сталості результатів вимірювання), стандартизованості (налагодженості в процесі перевірки на великій кількості

піддослідних з визначенням достатнього рівня чутливості) тощо. Інколи тест для свого створення та апробування потребує багато років. За допомогою тестів — а їх уже налічується кілька сотен — психологи мають змогу перевіряти здібності, навички, уміння, риси характеру й інші якості особистості працівника з метою відбору, контролю, прогнозу, навчання тощо.

Соціометричний та референтометричний методи забезпечують вивчення стосунків між членами виробничої групи, виявляють їхню структуру (лідерів, аутсайдерів тощо) на основі відносно простої процедури вибору одними членами групи інших за параметрами симпатії — антипатії, референтності — індіферентності (стосовно певних цінностей).

Аналіз продуктів трудової діяльності як метод дослідження, можливий за наявності об'єктивних (матеріальних або матеріалізованих) наслідків діяльності людини, таких як архівні матеріали, чернеткові записи, щоденники, креслення, варіанти ескізів та малюнків. Їх аналіз дає підстави ретроспективно відтворювати закономірності трудової діяльності особистості, її психічні властивості. Прикладом застосування цього методу є вивчення психологом Б. М. Кедровим наукового архіву Д. І. Менделєєва часів створення ним періодичної системи хімічних елементів та побудова на цій основі психологічної теорії наукового відкриття.

Для *біографічного методу* притаманне використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості.

Трудовий метод передбачає включення дослідника у конкретну професійну, громадську діяльність, оволодіння її технологією, входження у відповідну роль з метою вивчення ніби зсередини її закономірностей. Ефективність трудового методу залежить від здатності дослідника до перенавчання, перевтілення, певного артистизму, рефлексії, об'єктивної фіксації дослідних даних тощо.

Методи проектування та удосконалення трудової діяльності відносяться до числа методів, результатом яких є проектування, побудова більш досконалої, продуктивної, безпечної трудової діяльності. Для цього необхідно вивчити на основі методів дослідження вимоги до особистості працівника з боку оновлюваної чи новостворюваної трудової діяльності (з метою професійної підготовки або перепідготовки особистості працівника) та вимоги до діяльності з боку особистості, щоб адаптувати її до можливостей людини. Фактично, в процесі проектування нової діяльності ці вимоги неодноразово зіставляються між собою, допоки не досягається оптимальне співвідношення.

У процесі новостворюваної діяльності має враховуватись її доцільна психологічна структура, яка включає в себе мотиваційні, інформаційні, цільові, інструментальні й продуктивні, емоційні компоненти. Крім цього,

трудова діяльність повинна мати оптимальну соціальну організацію, зовнішнє управління та самоуправління.

Побудований таким чином проект трудової діяльності має бути апробований в реальних умовах і пройти соціально-психологічну експертизу на відповідність ергономічним, інженерно-психологічним та іншим стандартам.

Методи активного впливу на особистість працівника. Сучасній науковій психології властиві не лише великі методичні можливості у пізнанні закономірностей психіки, а й здатність, за потреби, активно впливати на психічні властивості особистості працівника. Потреба у цьому виникає, коли людина потрапляє у психотравмуючі ситуації — внаслідок міжособистісних конфліктів, стихійного лиха або техногенної катастрофи тощо. У цих випадках застосовуються методи активної психологічної дії на людину з метою поліпшення її стану, подолання негативних наслідків для її психіки. Ці методи може застосовувати тільки професійно підготовлений практичний психолог.

Так, *психодіагностика, моніторинг та трудова експертиза особистості працівника* передбачають вивчення психологічних особливостей працівників з метою їх відбору, оптимальної розстановки кадрів, виявлення причин аварійності, професійних захворювань, ступеня втрати працездатності, наявності психологічних проблем — для їх подолання, обґрунтування доцільності виходу на дострокову пенсію, спрямування на лікування або професійну перепідготовку.

Психологічна просвіта працівника має на меті його ознайомлення з вимогами до особистості з боку нової техніки та технології, з необхідними для оволодіння останніми професійно важливими якостями, з психологічними умовами і закономірностями трудової діяльності тощо.

Психологічне консультування проводиться з метою надання людині психологічної допомоги під час спеціально організованого спілкування, коли можуть бути актуалізовані додаткові психологічні можливості виходу працівника з важкої життєвої або виробничої ситуації. Психологічна консультація будується за певним планом, який передбачає виявлення причин виникнення проблеми, шляхів та прийомів її вирішення і здатності до цього людини.

Психологічна корекція передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності працівника, в його особистості засобами вивчення її індивідуальних особливостей, їх відповідності вимогам навколишнього соціального та виробничого середовища, виявлення і подолання існуючих суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивації поведінки, розробки програми зміни способу життя особистості, перетворення її в ході самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегуляції тощо.

Соціально-психологічний і психологічний тренінг (вправи, ділові ігри) застосовується для розвитку здібностей, наприклад, уваги, пам'яті, мис-

лення, уяви тощо. Зокрема, соціально-психологічний тренінг спрямований на розвиток комунікативних, перцептивних, інтеракційних здібностей, що поліпшує здатність людини до міжособистісного спілкування, забезпечує її особистісне зростання. Цей тренінг виконується за певним сценарієм у так званих групах дискусій, Т-групах тощо.

Психологічна терапія та реабілітація — це система спеціальних немедичних психологічних методів оздоровчого впливу на людину для нормалізації її психічного стану — під час перебування у важкому стресі, при психогеніях (непатологічних станах психіки), депресіях тощо (приміром, в ситуації безробіття). У процесі психологічної терапії та реабілітації широко застосовується техніка гіпнозу, аутогенного тренування, арттерапія (оздоровлення мистецтвом), терапія творчим самовираженням, трудотерапія тощо.

До перерахованих методів впливу на особистість працівника відносять також *активна професійна підготовка, навчання та виховання*, що представлені спеціальними тренінгами професійних умінь, а також інтенсивні методи засвоєння знань, зокрема, гіпнотерапія, використання тренажерів тощо [100].

Отже, сучасна психологія праці має в своєму розпорядженні широкий арсенал методів дослідження, проектування трудової діяльності, активного впливу на працівника, щоб допомогти йому у складних умовах праці, трудового напруження, динамічного життя тощо. Тому психологія праці займає гідне місце серед інших наук про психіку людини.

Враховуючи величезне значення підготовчих, педагогічних заходів для ефективного здійснення творчої і продуктивної трудової діяльності, точніше було б говорити не тільки про психологію праці, а про психологію і педагогіку праці особистості, що і відображено у назві посібника.

1.3. Психологічна характеристика трудової діяльності та професії

Трудова діяльність є провідною, центральною серед інших видів діяльності людини, які пов'язані з працею, функціонують як різновид праці, виступають як її передумова, умова чи наслідок. Так, спілкування, гра, учіння, професійна підготовка, спорт, моральна діяльність мають спільні риси з трудовою діяльністю, є тією чи іншою мірою похідними від трудової діяльності, мають тотожну з нею побудову. Для структури і змісту цих видів діяльності характерні мотивованість, активність, суспільний характер, предметність, інформаційна забезпеченість, цілеспрямованість, певна оснащеність знаряддями, продуктивність, емоційність тощо. Усі зазначені вище види діяльності, так само як і трудова, регулюються суб'єктом, певною системою психічних властивостей особистості. Тому слід розглянути загальну психологічну характеристику діяльності особистості.

Як філософська категорія, діяльність означає спосіб існування людини і суспільства, що визначає активне відношення людини до світу, спрямова-

не на його пізнання і цілеспрямоване перетворення. Водночас, у діяльності створюється і сама особистість. Ця думка є загальприйнятною у вітчизняній психології [10; 59; 117].

Так, за принципом творчої самодіяльності, сформульованим С.Л. Рубінштейном ще 1922 року, «суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і розкривається; він в них створюється і визначається. Тому, через те, що він робить, можна визначити те, чим він є; спрямованістю його діяльності можна визначити й формувати його самого... У творчості створюється і сам творець. Лише у створенні... етичного, соціального цілого створюється моральна особистість. Лише в організації світу думок формується мислитель; у духовній творчості виростає духовна особистість. Є тільки один шлях — якщо це шлях — для створення великої особистості: велика праця над великим творінням. Особистість тим більше значуща, чим більше її сфера дії, той світ, в якому вона живе, і чим завершенишим є цей останній, тим завершеношою є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності створюючи і його і себе, особистість створюється і визначається, лише включаючись в її об'ємисте ціле» [117, с. 106].

Отже, змінюючи зовнішній світ, людина відповідно змінює і саму себе — і через процес, і через результат праці, який стає новою умовою її існування й розвитку.

У психологічному контексті «діяльність визначається як сукупність процесів реального буття людини, що опосередковане свідомим відображенням». При цьому, як зазначає О.М. Леонтьєв, діяльність містить у собі ті внутрішні суперечності і перетворення, що породжують людську психіку, особистість, які у свою чергу виступають умовами, органами здійснення діяльності [59].

Через діяльність суб'єкт, людина здійснює взаємозв'язок з об'єктом, об'єктивною дійсністю, світом. Через діяльність відбувається певний перехід від суб'єкта, особистості до об'єкта, світу. Цей перехід реалізується у формі опредмечування і розпредмечування. В ході опредмечування здійснюється активне перетворення оточуючої об'єктивної дійсності, створення предметного світу, фактично — його психологізація, персоналізація. При розпредмечуванні психологізованого об'єктивного світу відбувається протилежний процес — зміна самого суб'єкта, особистості, за рахунок «вбирання», «всмоктування» людиною в себе все більш широкого об'єму предметного світу. Адже створений суспільством особистостей предметний світ значно ширший за те навколишнє середовище, що безпосередньо (чи опосередковано) оточує конкретну особу, особистість. Здійснюючись неперервно, процеси опредмечування і розпредмечування сприяють розвиткові як предметної, соціальної і природної, дійсності, так і самої особистості.

Отже, трудова діяльність особистості має такі головні ознаки, як: а) соціальна мотивованість та індивідуальна цілеспрямованість; б) предметність; в) соціальність, тобто суспільно-історичну природу; г) індивіду-

альність, тобто індивідуально-еволюційну природу; д) опосередкованість; е) креативність, продуктивність.

а) **соціальна мотивованість та індивідуальна цілеспрямованість** трудової діяльності відображає структуру соціального розподілу у суспільстві пізнавальних, творчих і продуктивних діяльностей людства між його членами, в якій вони мають знайти своє місце, свій життєвий, професійний, особистісний сенс, свою мету. Водночас, поряд із соціальністю цього процесу, слід враховувати і його індивідуальний характер, індивідуальність, що виявляється врешті-решт в особистісному і професійному самовизначенні людини, у формуванні її життєвої мети і системи проміжних цілей низки діяльностей;

б) **предметність трудової** діяльності виявляється в наявності предметів культури людства, в яких зафіксовані певні цінності та суспільно вироблені способи дій з ними — створення, вироблення, споживання; ці способи предметних дій засвоюються людиною, відтворюються і розвиваються саме в діях з предметами людської культури;

в) **соціальність**, суспільно-історична природа трудової діяльності полягає в її соціальному походженні та існуванні. Людська діяльність формується з самого початку як сукупна, групова, колективна діяльність з певним розподілом між її членами цільових, змістових, інструментальних, процесуальних і результативних компонентів. Вона має свої форми і засоби організації, диференціації та інтеграції. Соціальна за своїм походженням, зовнішня кооперативна діяльність виступає в онтогенезі джерелом, плацдармом формування індивідуальної, внутрішньої, ідеальної діяльності особистості. Цей перехід від зовнішньої до внутрішньої форми діяльності, або інтеріоризація, існує в єдності з переходом від внутрішньої до зовнішньої її форми, або екстеріоризацією;

г) **індивідуальність**, індивідуально-еволюційна природа трудової діяльності полягає в тому, що життєва енергія, вітальна сила, власне працездатність, динамічність людини забезпечується на рівні організму, індивіда, що і виступає фізіологічним джерелом самої діяльності, її процесуальності, яка соціально модифікується. Організм і мозок людини мають таку анатомічну побудову і такі фізіологічні, психофізіологічні функції, які тільки і можуть стати реалізаторами суто людських, суспільних видів діяльності, цілої їх сукупності. В ході інтеріоризації, при переході зовнішніх видів діяльності у внутрішні, останні набувають нових можливостей, яких не має зовнішня діяльність. Можна вказати на безліч логічних, продуктивних, креативних, аналітико-синтетичних, індуктивно-дедуктивних, узагальнюючо-конкретизуючих, систематико-комбінуючих, внутрішньо-рефлексивних, моделюючо-просторових, дискурсивно-інтуїтивних та інших дій і операцій суб'єкта у внутрішньому ідеальному плані його діяльності. Відмітимо, що цей важкодосліджуваний ідеальний інструментальний план діяльності безумовно відчуває на собі вплив з боку інтимних генетичних, геномічних механі-

змів, глибинної емоційної регуляції. Можна припустити, що в ідеальному плані діяльності особистості відбувається зустріч глибинних, зумовлених геномічно, й зовнішніх, зумовлених соціально, тенденцій організації суто людських форм активності, тобто діяльності;

д) **опосередкованість** трудової діяльності людини виступає в її оздобленні численними, штучно створеними засобами, знаряддями, інструментами, як матеріальними, так і ідеальними. Як приклади цих засобів можуть розглядатись знакові, символічні системи різних видів (у науці, техніці, мистецтві, освіті, спорті тощо), вербальні і невербальні, ідеальні та матеріальні способи спілкування тощо. Усі психологічні функції людини побудовані і діють як опосередковані, що значно підсилює їх ефективність. Поряд із внутрішніми ідеальними, людство створило і неперервно оновлює зовнішні матеріальні технічні, технологічні, інформаційні засоби, які вже набули масштабу глобальної, космічної дії. Водночас, створено засоби дослідження і оперування об'єктами мікркосмічного плану — на атомарному і молекулярному рівнях як неживої, так і живої природи (нанотехнології). Ідеальний план діяльності особистості, з його особливими психологічними засобами виступає таким чином головним плацдармом пізнання і перетворення макро- і мікркосмосу;

е) **креативність, продуктивність** трудової діяльності особистості виражає найголовнішу її ознаку, адже власне у творчості, у продукуванні ідей та їх інноваційному впровадженні у життя формується предметний світ людства. І знову у творчій та інноваційній діяльності зустрічаються індивідуальність та соціальність особистості як суб'єкта пізнавальної і перетворювальної соціальної поведінки і предметної діяльності.

Поряд із перерахованими атрибутами трудової діяльності, для психології праці звичайно важлива її психологічна структура. У зв'язку з цим, спеціалістами ведуться пошуки побудови діяльності як у «вертикальному», так і в «горизонтальному» плані.

Цікавою є порівнева характеристика діяльності, запропонована О. М. Леонтєвим. Він пов'язує рівні аналізу будови діяльності з її мотивом, метою та умовами, за наявності яких розгортається діяльнісна активність людини [59]. Усього ним виділено три рівні побудови діяльності:

а) мотиву людини відповідає цілісна діяльність — як система дій і операцій людини;

б) меті адекватна окрема дія — як складова діяльності; дії утворюють певну послідовність — відповідно до диференціації основної мети на проміжні цілі;

в) умовам діяльності відповідають операції — як способи виконання дій.

Діяльність складається з певної диференційно-інтегративної системи дій і операцій. При цьому дії можуть переходити, розгортатись як в окрему діяльність, так і автоматизуватись і згортатись в операції. Відповідні пере-

ходи пов'язують дії й операції, операції і діяльність — залежно від того, чим вони детермінуються — мотивами, цілями або умовами.

У вітчизняній психології, у дослідженнях П. Я. Гальперіна [18] був показаний один із можливих механізмів інтеріоризації, тобто переходу діяльності із зовнішньої форми у внутрішню. Цей перехід може бути спеціально організований на основі планомірного, поетапного формування розумових дій. П. Я. Гальперіним передбачено шість етапів такого переходу [18]:

- 1-й етап — мотиваційний;
- 2-й етап — орієнтовний;
- 3-й етап — матеріальний або матеріалізований;
- 4-й етап — зовнішньомовленнєвий;
- 5-й етап — усного мовлення або мовлення про себе;
- 6-й етап — внутрішньомовленнєвої або розумової дії.

Ця розгорнута схема поетапного формування розумових дій, операцій, навичок може бути згорнута, скорочена за умов сформованості певних етапів, при успішному опрацюванні цілісної поетапної процедури. В іншому випадку, приміром, при виникненні труднощів, уся процедура може бути розгорнута з докладним опрацюванням кожного етапу [18].

Актуальним є питання вивчення протилежного переходу — із внутрішнього плану діяльності у зовнішній — тобто екстеріоризації, що важливо для кращої організації процесів самовираження, самоактуалізації особистості.

Цей процес екстеріоризації може мати, на наш погляд, наступні етапи (які необхідно дослідити глибше):

1-й етап — мотиваційно-актуалізуючий, спрямований на самореалізацію ідеальної внутрішньої розумової дії, ідеї, програми тощо у зовнішньому плані;

2-й етап — інформаційно-орієнтуючий суб'єкта в актуальній предметній ситуації, умовах зовнішньої діяльності, в якій реалізується думка, програма, образ;

3-й етап — цілеспрямованої самоактуалізації, розгортання, самореалізації внутрішнього плану ідеальних розумових дій, ідей, програм, енграм (за М. О. Бернштейном) у зовнішньому плані — спочатку через внутрішньомовленеві, усне мовлення або мовлення про себе, а потім і через зовнішньомовленеві та зовнішньоманіпулятивні, мануальні й інструментальні, операції, дії, в цілому — через діяльність перетворення, впливу на предметну, психологічну і соціальну дійсність;

4-й етап — предметного креативно-продуктивного впливу, змінювання, перетворення матеріальної, ідеальної і соціальної дійсності в її актуальній «зоні найближчої і віддаленої соціальної і предметної дії»;

5-й етап — емоційно-почуттєвого зворотного зв'язку між результатами перетворення у зовнішньому світі і плані, цілями внутрішнього.

Поряд з «вертикальною», ієрархічною, існує також і «горизонтальна», поетапна, сукцесивна, розгорнута в часі логіка побудови діяльності. Вона поступово узагальнювалася і вищелювалася у спеціальних дослідженнях, проведених О. М. Леонтьєвим, Г. С. Костюком, Н. Ф. Талізінною, П. А. Гончаруком та іншими, і може бути представлена зараз, на наш погляд, у вигляді наступної поетапної схеми, що включає в себе 5 базових етапів-компонентів [53; 59; 109; 110; 112; 117]:

- 1) потребово-мотиваційний (стимулюючий);
- 2) інформаційно-пізнавальний (орієнтуючий);
- 3) цілеутворюючий (програмуючий);
- 4) операційно-результативний (продукуючий);
- 5) емоційно-почуттєвий (утверджуючий).

У повноцінній трудовій діяльності особистості мають бути представлені усі п'ять базових компонентів, етапів її послідовного розгортання й здійснення. Це визначається наступними обставинами.

По-перше, діяльність завжди починається з усвідомлення певної потреби (матеріальної чи духовної, природної чи культурної), як стану нестачі чогось в особі, особистості, та предмету цієї потреби, тобто визначення мотиву діяльності, адже опредмечування потреби, за О. М. Леонтьєвим, утворює мотив діяльності.

По-друге, мотив визначає напрямок орієнтації в дійсності, пошуку необхідної інформації, пізнання об'єктивних умов, дослідження ситуації; на цьому етапі в деяких випадках може бути знайдений вже готовий предмет задоволення потреби, а тому і зупинитися сама діяльність; проте, у більшості випадків такий предмет відсутній, що спонукає до подальшого розгортання творчої, продуктивної діяльності.

По-третє, якщо на попередньому етапі не був знайдений предмет потреби, але визначився шлях його отримання чи створення, то формується загальна мета, як уявлення про необхідний результат, та програма дій з її досягнення.

По-четверте, відповідно до мети віднаходяться або розробляються методи, засоби її досягнення, формується і реалізується система дій і операцій, що призводить до творення та продукування результату діяльності.

По-п'яте, результат трудової діяльності, що відповідає потребі, мотиву й меті діяльності, споживається, безпосередньо або опосередковано, через систему суспільно організованого розподілу праці, що викликає певну емоційно-почуттєву реакцію особистості, яка підкріплює діяльність з усіма її компонентами, або корегує чи відкидає її, якщо вона є незадовільною у певних відношеннях.

Внаслідок успішного здійснення усіх зазначених компонентів та емоційного закріплення усього послідовного їх ланцюгу, трудова діяльність фіксується, згортається у певних якостях особистості, щоб у відповідних

умовах повторитись або виступити основою для розгортання нової діяльності.

Саме в цьому плані, за діяльнісним підходом О. М. Леонтьєва, сукупність діяльностей може бути визнана основою особистості. Проте, це положення має і може бути уточнене, якщо розглядати кожну особистісну властивість як певну квазідіяльність. Саме такої думки дотримувався, на наш погляд, Г. С. Костюк, коли стверджував, що кожна властивість особистості має мотиваційну, змістову й операційну складову, тобто виступає у своїй згорнутій діяльнісній формі.

Це положення підтримується «діяльнісними» поглядами В. П. Зінченка, О. В. Запорожця та інших вітчизняних психологів на психічні функції, зокрема, на сприймання як дію. Особистість та її якості виступають в контексті цих даних дійсно як суб'єкт діяльності, як певний системний її організатор, як власне система потенційних, готових до розгортання і здійснення в певних умовах діяльностей. В цьому плані особистість і є системою діяльностей в їх потенційній та здійснюваній, згорнутій та розгорнутій, загаломованій та збудженій (за термінологією І. П. Павлова) формах.

В контексті цих поглядів особистість дійсно виявляється, реалізується і розвивається через предметну діяльність. В системі ж освіти, як слушно зауважив академік С. У. Гончаренко, особистість розвивається саме через предметну навчальну діяльність, через навчальний предмет, але за умов насичення цього процесу мотиваційними, пізнавальними, цілеспрямованими творчими, методично оснащеними продуктивними, емоційно-почуттєвими елементами.

На наш погляд, зафіксована традиційною психологією у терміні «особистість» якісна атрибутика не повинна маскувати її процесуальну, діяльнісну природу, що особливо чітко виступає при макроструктурному та мікроструктурному аналізі діяльності як базису особистості.

Отже, у системно-психологічній характеристиці трудової діяльності можуть бути виділені такі складові: потреби і мотиви праці, предмет праці, інформаційна основа праці, мета праці (завдання), знаряддя праці з вироблення продукту, фізичне і соціальне середовище, суб'єкт праці.

Потреби — це стани організму, індивіда й особистості, в яких виявляється необхідність людини в тому чи іншому предметі, без якого неможливе нормальне її існування. Потреба знаходить себе в певному мотиві, тобто у предметі.

За Є. О. Клімовим, *предмет праці* — це система властивостей і взаємовідношень речей, явищ, процесів, якими людина, що працює на певному трудовому посту (або робочому місці), має мисленнєво або практично оперувати (розпізнавати, враховувати, упорядковувати, перетворювати, зберігати, відшуковувати, переміщати тощо) [49; 50].

За предметом праці, професії поділяються на п'ять типів:

- біономічні (предмет праці — природа, живі організми): Людина-Природа;
- технологічні (технічні системи, матеріали, енергія): Людина-Техніка;
- соціономічні (люди, групи, колективи): Людина-Людина;
- сигномічні (знакові системи): Людина-Знак;
- артономічні (художні образи або їх елементи): Людина-Художній образ.

Інформаційна основа трудової діяльності — це орієнтувальна основа праці, яку складають необхідні предметні знання про усі складові трудового процесу взагалі і спеціальні знання щодо конкретної трудової діяльності, в яку включений трудівник.

Мета діяльності — це заздалегідь уявлюваний результат трудової діяльності людини. Мета виникає у свідомості людини на основі активізації попереднього ланцюгу процесів актуалізації суб'єктивних потреб, їх об'єктивізації у мотивах, інформаційно-пізнавального пошуку, орієнтації у предметній дійсності. За відсутності безпосередньої можливості задоволення потреб і мотивів визначається мета, яка може бути тією чи іншою мірою віддаленою й загальною, чи більш близькою й конкретною.

За метою, або передбачуваним результатом, що визначає професійне завдання, Є. М. Клімовим вирізняються такі професії, як:

- *гностичні*, пов'язані з тим, як розпізнати, розрізнити, визначити, оцінити, розібратись, перевірити;
- *досліджувальні* професії — як віднайти, придумати, знайти нове знання, зразок, варіант;
- *перетворюючі* — відповідно до завдання обробити, упорядкувати, організувати, вплинути, обслужити, транспортувати тощо.

Знаряддя праці, за Є. О. Клімовим, виступають не тільки оброблюючі інструменти, але і будь-які засоби, що *підсилюють* здібності людини у взаємодії з предметом праці. Це і вимірювальні інструменти, і устаткування, і автомати, і апарати, і «функціональні засоби організму й особистості» (засоби мови, поведінки, правила вирішення теоретичних і практичних завдань тощо).

Фізичне середовище може бути комфортним, нормальним, екстремальним, шкідливим, небезпечним для життя працівника.

Соціальне середовище характеризується складом та специфікою групи, її організацією, груповими нормами, системою підпорядкування, психологічним кліматом, груповою згуртованістю та ін.

Суб'єкт праці — це особистість працівника з певною професійною підготовкою, рівнем професійної майстерності тощо. Суб'єктом праці виступає особистість працівника або колектив особистостей, що виконує суспільно організовану трудову діяльність.

1.4. Психологічна структура особистості працівника

Суб'єктна регуляція трудової діяльності здійснюється особистістю, в якій концентрується величезний соціальний та індивідуальний потенціал. Г. С. Костюк слушно називав особистість «системою систем», яка має складну побудову. Тому психологи давно відчують потребу у структурному уявленні про цей феномен. Так, німецький психолог О. Ліпман, ще на початку минулого століття, склав опитувальний лист, в якому було перераховано 151 якість особистості як складові «психофізіологічної характеристики професії» [87].

Вітчизняний психолог О. Ф. Лазурський у той же час розробив навіть дві психологічні структури — у вигляді класифікації особистостей та програми вивчення особистості — в яких був закладений принцип поетапної конкретизації психічних якостей. Пізніше, у 60-ті роки XX століття відомий психолог праці К. К. Платонов запропонував концепцію психологічної динамічної функціональної структури особистості і карту особистості, що використовувалась у професійній консультації, відборі та професійній підготовці кадрів.

Відштовхуючись від цих даних та інших розробок, нами розроблена концепція тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості [109; 110; 112; 114]. В основу структури особистості покладено три виміри: соціально-психолого-індивідуальний (С-П-І), діяльнісний (Д) і генетичний, віковий (Г). Передбачено п'ять етапів конкретизації — від найбільш абстрактної категорії «особистість» та трьох її вимірів (рівень дефініції) до класифікації якостей особистості певного трудового профілю. У таблиці 1.1 наведено систему загальнопсихологічних якостей молодого працівника, що презентує 4-й етап конкретизації. У колонці «Операційно-результативний компонент» наведено курсивом типові продукти кожної підструктури особистості, а відповідні до них базові психологічні властивості розглядаються як «вищі психічні функції» (за Л. С. Виготським).

На наступному, п'ятому етапі конкретизації дана система властивостей може бути диференційована та деталізована як по «вертикалі», так і по «горизонталі» — за допомогою систематизації більш конкретних профільно і професійно важливих властивостей особистості. Таким чином було розроблено класифікацію властивостей особистості громадянина, вченого і менеджера [112].

Дана концепція психологічної структури особистості може бути використана при розробці професіограм і психограм професій.

Таблиця 1.1

Структура загальнопсихологічних властивостей особистості молодого працівника

Компоненти діяльностного виміру Д	Потребово-мотиваційний компонент	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворювальний компонент (прийняття рішення)	Операційно-результативний компонент (виконання рішення, вироблення про-дукту діяльності з певною якістю)	Емоційно-почуттєвий компонент
Під-структури С-П-І-виміру	Потреби і мотиви спілкування (афіліація)	Обмін інформаці-єю (комунікація)	Розуміння парт-нера по спілку-ванню (перцеп-ція)	Міжособистісна взаємодія (інтерація); <i>різноманітні стільноти – партнерські, дружні, групові, суспільні</i>	Емоційно-почуттєві компоненти спілку-вання (атракція)
Здатність до спіл-кування	Потребні і мотиви спілкування (афіліація)	Обмін інформаці-єю (комунікація)	Розуміння парт-нера по спілку-ванню (перцеп-ція)	Міжособистісна взаємодія (інтерація); <i>різноманітні стільноти – партнерські, дружні, групові, суспільні</i>	Емоційно-почуттєві компоненти спілку-вання (атракція)
Спрямованість	Основні ба-жання і мотиви поведінки	Половні пізнава-льні інтереси	Ідеали, переко-нання, цілі	Прагнення і воля у дося-гненні мети: <i>установки, плани, проекти</i>	Емоційно-почуттєва основа спрямованості
Характер	Мотиваційні риси характеру	Інформаційно-пі-знавальні риси характеру	Риси цілеспрямо-ваності характеру	Риси продуктивності харак-теру: <i>відношення, ставлення</i>	Емоційно-почуттєві риси характеру
Самосвідомість	Потреба у са-моусвідомленні власної особистості	Самопізнання та самоцінка особистості	Саморегуляція та самоконтроль на основі мети	Самореалізація та самоудо-сконалення: <i>внутрішній світ особистості</i>	Емоційно-почуттєві компоненти самосві-домості
Досвід	Мотиваційний досвід	Система знань, картина світу	Система вмінь	Система звичок і навичок: <i>освітненість, досвід, мудрість, кометентність, світогляд</i>	Емоційно-почуттєвий досвід

Продовження таблиці 1.1

Компоненти діяльсного виміру Д	Потребово-мотиваційний компонент	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворювальний компонент (прийняття рішення)	Операційно-результативний компонент (виконання рішення, вироблення продукту діяльності з певною якістю)	Емоційно-почуттєвий компонент
Інтелект	Інтелектуальні настановлення	Сенсорно-перцептивні процеси	Мислительні та імажинативні процеси	Уявлення: <i>образи, ідеї, нотаття, візуальні концепти, теорії</i>	Інтелектуальні емоції та почуття (сумнів, натхнення)
	Мнемічні настановлення	Образна і понятійно-логічна пам'ять	Пам'ять у функціонованні	Рухова пам'ять: <i>організованість інтелектуальних дій у часі</i>	Емоційна пам'ять
Психофізіологія	Психофізіологічні настановлення	Сензитивність, ергічність нервової системи	Рухомість, темп, пластичність нервової системи	Працездатність нервової системи: <i>продуктивність, оперативність, ефективність праці</i>	Емоційність, почуттєвість нервової системи
	Установчі потребово-мотиваційні психосоматичні диспозиції органів та усього тіла (установки, пози тіла, вирази обличчя)	Орієнтовні інформаційно-пізнавальні стани та рухи органів чуття та усього організму	Цілеспрямовані рухи, диспозиції органів тіла та усього організму («Мислитель» Родена)	Продуктивні перетворюючі сенсо-моторні, перцептивно-дійові, інтелектуально-діяльнісні рухи органів тіла та усього організму, оснащені певними знаряддями: <i>матеріальні, матеріалізовані та ідеальні продукти</i>	Експресивні, пластичні емоційно-почуттєві вирази обличчя (міміка), окремих органів та усього тіла (плато-міміка), що особливо виявляються у акторів театру, балету, кіно, цирку тощо
Психосоматика					

Таким чином, дана таблиця відображає не тільки специфічні базові властивості цілісної структури особистості, але і творчий, продуктивний її характер — вказані властивості виступають і як внутрішні «вищі психологічні функції» і як творчі, продуктивні процеси перетворення особистістю об'єктів дійсності у предмети, продукти трудової психологічної діяльності особистості. Останнє спеціально презентується у четвертій колонці таблиці, що має назву «операційно-результативний компонент» діяльності (виділено курсивом).

1.5. Професіограма та психограма професії

Кожна професія характеризується певною системою ознак, які упорядковуються у вигляді професіограми. Професіограма — це опис соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Важливою частиною професіограми є психограма — характеристика вимог, що пред'являються професією до психіки людини, до особистості працівника.

Професіограма може бути складена на основі принципів, що сформульовані К. К. Платоновим [87]:

- принцип цілеспрямованості, комплексності;
- принцип соціально-економічної доцільності, що передбачає включення у кожну професіограму елементів пропаганди даної професії;
- принцип надійності, стійкості особистості в ситуації дії перешкод;
- принцип типізації, що вимагає об'єднання професій у певні групи, профілі;
- принцип диференціації, що передбачає наведення різних спеціальностей, що входять до даної професії;
- принцип особистісного підходу, за яким психограма має будуватись на основі повної і системної психологічної структури особистості;
- принцип перспективності і реальності.

Розглянемо для прикладу професіограму шкільного психолога (табл. 1.2) [94, с. 147-149].

Професіограма шкільного психолога

<i>1. Соціально-економічна характеристика професії:</i>	
1.1. Галузь народного господарства	Народна освіта.
1.2. Потреба у кадрах	Постійна.
1.3. Географія професії	В основному розповсюджена у міській місцевості.
1.4. Тип підприємства або організації	Державні або приватні навчальні заклади.
1.5. Тип первинного колективу	Індивідуальна праця.
<i>2. Виробнича характеристика професії:</i>	
2.1. Місце роботи	Кабінет психолога.
2.2. Знаряддя праці	Методичні, нормативні матеріали з практичної психології, психодіагностичні, психоконсультативні, психотренінгові методи в анкетній і апаратурній, комп'ютерній формі тощо.
2.3. Об'єкт праці	Учні, педагогічний колектив.
2.4. Предмет праці	Психологічні властивості, функції, процеси особистості учня і педагога.
2.5. Мета праці	Сприяння покращенню соціально-психологічних, індивідуально-психологічних, психолого-педагогічних умов розвитку і самореалізації особистості.
2.6. Професійні знання, уміння, навички	Має знати: педагогіку, психологію, останні досягнення цих наук, методичні та інші матеріали з психології, методи вивчення, розвитку, корекції психічних властивостей особистості, технічні засоби професійної діяльності.
<i>3. Санітарно-гігієнічна характеристика професії:</i>	
3.1. Ступінь важкості і напруженості праці	Напружена розумова праця, емоційне навантаження.
3.2. Обмеження за статтю і віком	Обмежень немає.
3.3. Режим праці і відпочинку	Нормований робочий день. Відпустка – 48 робочих днів.
3.4. Змінність	Робота в одну зміну.
3.5. Завантаженість аналізаторів, функціональних систем	Слуховий і зоровий аналізатори, артикуляційний апарат.
3.6. Несприятливі фактори	Емоційна напруга, перевантаження нервової системи.
3.7. Медичні протипоказання	Різні психічні захворювання.

Продовження таблиці 1.2

4. Вимоги професії до індивідуально-психологічних особливостей спеціаліста (психограма):	
4.1. Нейродинаміка	Обмежень немає. Пристосування за рахунок індивідуального стилю діяльності.
4.2. Психомоторика	Спеціальні вимоги не висуваються.
4.3. Сенсорно-перцептивна сфера	Спеціальні вимоги не висуваються.
4.4. Пам'ять	Логічна, образна, довготривала.
4.5. Увага	Добрий розподіл і концентрація уваги.
4.6. Мислення	Творче, логічне. Здатність орієнтуватись у мінливій ситуації і швидко приймати рішення.
4.7. Інтелект	Розвинений, вербальний.
4.8. Мовлення	Правильне, грамотно побудоване.
4.9. Емоційно-вольова сфера	Добра регуляція вольових і емоційних процесів і станів.
4.10. Риса характеру	Врівноваженість, доброзичливість, комунікабельність, ввічливість, толерантність, акуратність, спостережливість, стресостійкість.
5. Підготовка кадрів	
5.1. Тип навчального закладу	Вищі навчальні заклади: університети, академії, педагогічні університети, інститути післядипломної освіти, курси підготовки і перепідготовки психологів.
5.2. Термін навчання	Після 11-12 класів – 5 років, після отримання вищої освіти – 2 роки (на базі педагогічної освіти).
5.3. Необхідні знання по загальноосвітнім предметам	Предмети гуманітарного циклу.
5.4. Перспективи кар'єрного росту	Завуч школи з позакласної роботи, робота у центрах соціальної допомоги молоді, у службі довіри, у комерційних структурах.

Якщо виокремити з цієї професіограми власне психограму, то ми побачимо, що вона не є повною, в ній виділені лише ті властивості, які відповідають деяким застарілим психологічним структурам особистості, зокрема, структурі, запропонованій майже сорок років тому К. К. Платоновим [87], що передбачає розгляд лише чотирьох підструктур особистості, таких як:

- спрямованість;
- досвід;
- психічні процеси;
- біопсихічні властивості (темперамент, вік, здоров'я).

А також двох додаткових, накладених на основні, підструктур:

- характер;
- здібності.

Тому при складанні психограм, точніше персонограм, доцільно звернутися до більш сучасних варіантів психологічної структури особистості, в якості якої ми пропонуємо використовувати наведену вище тривимірну, поетапно конкретизовану психологічну структуру особистості (див. табл. 1.1).

Саме ця структура дозволяє створити більш повні і системні психограми і персонограми професії, які включають в себе професійно важливі властивості особистості у закономірному порядку. Ми пропонуємо розташовувати їх у послідовності, що визначена підструктурами вертикального, соціально-психолого-індивідуального, виміру зазначеної структури особистості. Це психосоматичні, психофізіологічні, інтелектуальні, едукативні, рефлексивні, характерологічні, мотиваційні, комунікативні професійно важливі властивості особистості. Розглянемо їх більш докладно.

1.6. Професійно важливі властивості особистості працівника

1.6.1. Психосоматичні властивості особистості

До цього виду професійно важливих властивостей особистості відносяться ті, що характеризують організм як тілесну основу особистості з погляду вимог тієї чи іншої професії. Адже відомо, приміром, що професія льотчика вимагає одних антропологічних даних людини (ріст, вага, конституція, моторика тощо), професія актора — інших (зовнішній вигляд, дикція, естетика, пластика тіла тощо). Організм людини, важливим органом якого є мозок як кошик психіки, характеризується безліччю ознак.

Психосоматичні ознаки особистості представлені у відомій морфологічно-конституціональній типології, запропонованій Е. Кречмером. Він розглядав такі типи конституції тіла, як астеники та пікніки, що по-різному зіставляються з типами темпераменту. Ще одна спроба створення типології соматичної конституції людини здійснена американським психологом В. Шелдоном, який виділив три типи тілесної організації — ендо-, мезо- та ектоморфний — з відповідними особливостями поведінки [99].

Поряд з цим, існує розподіл психосоматичних типів особистості за антропологічними, статевими, гендерними, віковими ознаками, за медичними критеріями відношення до норми чи до певної хвороби, виду інвалідності тощо, що визначає відповідність чи невідповідність вимогам конкретних професій. Без психосоматичної основи не можна уявити собі особистість, що особливо притаманне таким переважно «психосоматичним» професіям, як артист балету, танцюрист, пантомім, клоун тощо. Через організм, його поставу, стан і моторику виявляються всі інші професійно важливі психофізіологічні, психічні, психологічні властивості, а разом вони утворюють психосоматичну єдність особистості працівника.

1.6.2. Психофізіологічні властивості, темперамент особистості трудівника

Як психофізіологічні властивості особистості слід розглядати ті, що пов'язані із функціональною асиметрією півкуль мозку, часом реакції, ставними та віковими особливостями поведінки особистості, темпераментом. Останній є найбільш важливою у професійному плані складовою психофізіологічної підструктури особистості робітника, яка заслуговує значно більшої уваги, ніж це відбувається в дійсності.

Темпераментом називається індивідуально своєрідна, природно зумовлена сукупність динамічних (енергетичних і часових) проявів нервової системи у психіці. Вже більше двох тисяч років тому давньогрецькими і давньоримськими лікарями були виділені чотири типи темпераменту — холеричний, сангвінічний, меланхолічний і флегматичний.

Поняття темпераменту походить від латинського *temperamentum*, що буквально означає «належне співвідношення частин». Як стверджується у багатьох підручниках, давньогрецький лікар Гіппократ, котрий жив у V столітті до нашої ери, вважав, що темперамент утворює кількісне співвідношення «соків» чи рідин в організмі.

Так, для холеричного темпераменту характерне змішання з перевагою жовчі (по-грецьки «холе» — жовч), для сангвінічного темпераменту — змішання з перевагою крові (латиною «сангвіс» — кров), для меланхолічного темпераменту — змішання з перевагою чорної жовчі (по-грецьки «мелайне холе» — чорна жовч), а для флегматичного темпераменту — змішання з перевагою лімфи (по-грецьки «флегма» — слиз). Сучасний психолог Б. Й. Цуканов віднайшов дані про те, що Гіппократ як лікар визначав типи темпераменту за властивими кожній людині так званими «переважаючими хворобами» [154].

Фізіологічною основою темпераменту, за І. П. Павловим, є тип вищої нервової діяльності, що характеризується такими властивостями нервової системи, як:

а) сила нервових процесів збудження і гальмування, що визначають, яке навантаження може витримати нервова система (НС), тобто її працездатність; альтернативна властивість НС — слабкість процесів збудження і гальмування;

б) рухливість нервових процесів, що виявляється у швидкості зміни процесів збудження і гальмування; протилежна властивість — інертність НС;

в) рівноваженість між силою збудження і силою гальмування; альтернативна властивість — нерівноваженість, розбалансованість НС.

За І. П. Павловим, типи темпераменту характеризуються в такий спосіб [100]:

- 1) холеричний темперамент — сильний, нерівноважений, невтримний з перевагою збудження над гальмуванням;

- 2) сангвінічний темперамент — сильний, урівноважений, швидкий (живий);
- 3) меланхолічний — слабкий;
- 4) флегматичний — сильний, урівноважений, повільний (спокійний).

Тип нервової системи — природна особливість організму людини і тварин. Він спадково зумовлений. На його основі в ході виховання формується характер людини, в якому прояви темпераменту можуть бути посилені чи, навпаки, послаблені, використані чи скомпенсовані.

У чистому виді типи темпераменту мають визначену *психологічну характеристику*.

Так, *холерик* дуже енергійний, здатний віддаватися справі з особливою пристрасністю, швидкий і рвучкий, схильний до бурхливих емоційних спалахів і різких змін настрою, характерний стрімкими рухами. Він часто має потребу в підвищеному самоконтролі поведінки і діяльності. Для представників холероїдного типу доцільними є професії з високою енергетикою, рухливістю — ділери, рекламісти, ведучі ТБ, спортсмени, хореографи тощо.

Сангвінік володіє помітною психічною активністю, швидко відзивається на навколишні події, прагне до частоті зміни вражень, порівняно легко переживає невдачі і неприємності, живий, рухливий, з виразною мімікою і рухами. Він іноді буває надмірно амбіційний, самовпевнений, внаслідок чого має потребу в більш об'єктивній самооцінці, самокритиці, підвищеній вимогливості до себе. Сангвіноїдам підходять професії менеджера, викладача, керівника різного рівня, спортсмена, організатора, соціолога, артиста тощо.

Меланхолік має слабку нервову систему, вразливий, чутливий, емоційний, з глибокими переживаннями, тривожний, легко ранимий, зовні слабо реагує на навколишнє. У нього стримані рухи і приглушена мова. Він швидше втомлюється, ніж інші типи, вимагає особливого режиму праці і відпочинку, уважного, тактовного відношення до себе з боку оточуючих і платить їм тим самим. Меланхолідам більше імпонують «кабінетні» професії — вченого, психолога, перекладача, вихователя дитячого садочку і т.п.

Флегматик незворушний, має стійкі прагнення і настрої, у нього слабо виражені зовні емоційні стани. Сповільненість його дій часто заважає своєчасному досягненню результату. Низька емоційність призводить до прохолодних стосунків з оточуючими, що повинно ними враховуватися. Для нього бажана завчасна підготовка до важливих подій і дій. Останнє відноситься і до меланхоліків. Властивості флегматоїдів є професійно важливими для таких професій, як історик, археолог, архіваріус, вчений, філософ, письменник, художник тощо [154].

Чисті типи темпераменту зустрічаються рідко, частіше — типи з передізнаними властивостями різних темпераментів. Не існує ідеальних темпе-

раментів. Кожен тип темпераменту має і позитивні, і негативні сторони, а разом вони доповнюють один одного.

Часові, швидкісні особливості темпераменту можуть бути безпосередньо визначені за допомогою методу хронометричної проби, що базується на відтворенні часових, секундних інтервалів і розроблений Б. Й. Цукановим [154]. Однакові експоновані ним часові інтервали представники різних типів темпераменту відтворюють по-різному, відповідно до коефіцієнту відтворення, так званого тау-типу, що змінюється в діапазоні від 0,7 сек. до 1,1 сек. Це можна показати за допомогою наступної шкали (див. рис. 1.2).

Рис. 1.2. Діапазон типів темпераменту за Б.Й. Цукановим [154]

Теорія часу у психіці людини Б.Й. Цуканова дає об'єктивну можливість розглядати тип темпераменту як базову професійно важливу властивість особистості працівника. На цій основі можна визначати доцільну професію, режим праці і відпочинку, ризик виникнення психосоматичних хвороб, відповідних кожному типу темпераменту тощо.

1.6.3. Інтелектуальні властивості особистості працівника

Ефективність трудової діяльності значною мірою залежить від інтелектуальних властивостей особистості, тобто від її уваги (обсяг, розподіл, концентрація, переключення тощо), пам'яті (логічної та образної, моторної та емоційної тощо), мислення (вербального, візуального, діалектичного, системного, дискурсивного, логічного, інтуїтивного, оперативного), уяви (відтворюючої та творчої, фантазії), уявлення.

Для деяких професій — ученого, менеджера, інженера, технолога та ін. — інтелектуальні властивості є не просто професійно важливими, а вирішальними, ключовими. Тому на ці професії доцільним є саме інтелектуальний відбір на рівні обдарованості та талановитості (IQ>140). Це завдання не легке, оскільки, приміром, інтелектуально обдарованих людей, за різними оцінками, налічується від 2% до 20% від усього населення. Обдарованість більшої частини людської популяції знаходиться у латентному, скритому стані, але і ті, що виявляються у загальноосвітній школі та вищих навчальних закладах через участь в олімпіадах, конкурсах тощо, часто не «доводяться» до відповідних для них професій і посад. Соціально-психологічний механізм використання потенціалу обдарованої особистості діє у різних країнах з різною ефективністю, тому суспільство і сама обдарова-

на, талановита особистість часто втрачають можливість актуалізації цього ключового ресурсу досягнення свого і соціального благополуччя [112].

1.6.4. Едукаційні властивості, трудовий досвід і професійна компетентність особистості

Темп оновлення професійної інформації і самої структури професії в умовах науково-технічного поступу змушує сучасного працівника вчитись усе життя. Водночас, ринок праці постійно знаходиться у русі, тому існує ризик безробіття і пов'язана з ним необхідність у перепідготовці, у професійній мобільності. Тому виграє та людина, яка має більш високу здатність до навчання, так звану научуваність, що постає у певних випадках професійно важливою властивістю особистості. Водночас, професійна кар'єра кожної людини розвивається як по «вертикалі» (від нижчої посади до вищої), так і по «горизонталі» (від низького рівня кваліфікації до високого), тому людина змушена неперервно вчитися й удосконалюватися, набуваючи зі стажем все більш високого рівня професійної компетентності, майстерності.

Поряд з існуючою суспільною системою професійної підготовки і перепідготовки, існує особиста система самопідготовки, самоосвіти, самонавчання і самовиховання. Професійна самоосвіта і самонавчання передбачає систематичний пошук і опанування нової інформації — через спеціальні журнали, новітні монографії, Інтернет, участь у конференціях, спілкування з колегами, наукове листування, ведення наукового щоденника.

Професійне самовиховання включає оволодіння працівниками таких прийомів роботи, як самомотивування, самопізнання, самоінформування, самопрограмування, самопереконання, самозобов'язання, самоказ, самовплив, самооцінка, самоконтроль та самозвіт у процесі прямування до професійного ідеалу.

1.6.5. Рефлексивні властивості як професійно важлива основа самопізнання, самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку і самореалізації особистості в процесі праці

Дані особистісні властивості є необхідними для усякої професії, але особливо важливими — для здійснення індивідуальної, відносно самостійної трудової діяльності в напружених умовах — вченого і педагога, оператора і менеджера, льотчика і космонавта, дипломата і розвідника тощо. Серед них вихідними є самопізнання і самооцінка, які забезпечують адекватне розуміння власних можливостей і ресурсів. Самоорганізація упорядковує правильне використання останніх при здійсненні складних видів діяльності. Саморегуляція, особливо емоційна, дозволяє долати деструктивний вплив екстремальних ситуацій. Без саморозвитку працівник швидко вичерпує свої можливості у неперервно змінюваних ситуаціях трудової діяльності. Самореалізація, так само як самоактуалізація, є важливим продуктивним процесом виявлення професійного потенціалу, особистісної, суб'єктивної

сутності працівника. Всі зазначені процеси є складовими самосвідомості як ядра особистості професіонала.

1.6.6. Характерологічні властивості особистості як умова трудової діяльності

Риси характеру працівника формуються як доцільні, значущі, цінні для особистості в її спільній з іншими людьми трудовій діяльності і спілкуванні, ставленні до світу і себе. Вони визначають типові для особистості засоби ефективної діяльності, тому іноді характер називають суб'єктивною програмою доцільної, значущої поведінки особистості.

Безліч рис характеру (декілька тисяч) можна структурувати за концепцією тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості. Так, за соціально-психолого-індивідуальним, «вертикальним», виміром можна орієнтовно розподілити риси характеру відповідно до того, як людина ставиться:

а) до інших людей, демонструючи позитивні, конструктивні риси характеру — доброчинність, товариськість, уважливість, принциповість, чесність, прихильність, комунікабельність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, справедливість, тактовність, коректність, відповідальність, толерантність, або протилежні до них якості, що гальмують і руйнують міжособистісні стосунки;

б) до справ, до праці, виявляючи допитливість, зацікавленість, ініціативність, компетентність, рішучість, ретельність, точність, ентузіазм, сумлінність, серйозність або альтернативні риси;

в) до речей, показуючи при цьому дбайливість, економність, акуратність, почуття смаку або протилежні риси;

г) до себе, виявляючи розумний егоїзм або так званий альтруїстичний егоїзм, впевненість у собі, нормальне самолюбство, почуття власної гідності чи супротивні риси.

Можна класифікувати риси характеру і по «горизонталі», за компонентами діяльнісного виміру особистості, тобто:

1. За потребово-мотиваційним компонентом: мотивованість, ініціативність, амбіційність тощо;
2. За інформаційно-пізнавальним компонентом: комунікабельність, поінформованість, ерудованість, щирість, чесність, відкритість та ін.;
3. За цілеутворюючим компонентом: цілеспрямованість, передбачливість, рішучість, наполегливість, планомірність, систематичність, послідовність та ін.;
4. За операційно-результативним компонентом: продуктивність, працьовитість, результативність, творчість, евристичність, енергійність, працелюбність, майстерність тощо;
5. За емоційно-почуттєвим компонентом: натхненність, почуття задоволеності, почуття власної гідності та ін. [99].

Окрім вказаних рис характеру, конструктивний сенс яких очевидний, професійно значущими слід вважати, за певних умов, так звані акцентуйовані типи характеру, які ще знаходяться в зоні нормальних, але межують з патогенними властивостями особистості. За деякими даними, акцентуації притаманні 80-90% представників людської популяції. До них відносяться інтравертований, екстравертований, некерований, неврастенічний, сенситивний, демонстративний, циклоїдний, збуджувальний, гіпертимний, лабільний типи акцентуації [89]. Одні з них можуть бути використані в деяких професіях, інші мають бути враховані, а треті — заблоковані як шкідливі.

Позитивне значення деяких рис характеру слід особливо підкреслити. Це стосується таких рис, як добротворчість і гуманізм (для вчених, педагогів, лікарів тощо); чесність і справедливість (для політиків, правоохоронців, суддів, військових тощо); плановірність і організованість (для економістів, менеджерів, чиновників усіх рівнів тощо); працьовитість і продуктивність (робітники усіх галузей народного господарства); відповідальність і толерантність (для адвокатів, працівників торгівлі, служби побуту тощо).

За рисами характеру слід здійснювати професійний відбір, професійне виховання і розстановку кадрів, оскільки вони визначають напрямок, ефективність, коефіцієнт використання інших професійно важливих властивостей особистості працівника.

1.6.7. Мотиваційно-сміслові властивості особистості працівника

Мотивація і смислова основа трудової діяльності виступає важливим фактором її ефективності. Від того, як формуються, виявляються, актуалізуються і задовольняються потреби і мотиви, інтереси і потяги, цілі і плани, смисли й ідеали, схильності і наміри, виявляються емоційні компоненти мотивації — залежить стимуляція, вольове напруження, задоволення людини від здійснення трудової діяльності. Мотивація діє на всіх етапах діяльності — визначення власне потреб і спонук діяльності; формування інформаційної, орієнтовної її основи; цілепокладання і програмування; пошуку і використання адекватних засобів, зовнішніх і внутрішніх знарядь, необхідних для цілеспрямованого продукування результатів; емоційного задоволення від досягнення і споживання продукту, адекватного потребам і меті та почуттєвого закріплення усього циклу трудової діяльності або відкидання недосконаlih, непотрібних її елементів чи всієї цілкомитої схеми діяльності.

Мотиваційно-сміслова сфера — дуже складне, багатокомпонентне, ієрархічне утворення особистості, що визначає її спрямованість у майбутнє. Існує певний оптимум мотивації для кожної професії за рівнем її сформованості, за певним співвідношенням між зовнішньою і внутрішньою мотивацією для кожної особистості, різна за домінуванням спрямованість особистості у часі (приміром, у майбутнє усіх холероїдів і частини сангвіноїдів та у минуле — усіх флегматоїдів та частини меланхоліоїдів — за Б. Й. Цукановим [154]), що треба враховувати вже на стадії професій-

ного самовизначення, у виборі професії, у професійному відборі, підборі, навчанні працівника.

1.6.8. Комунікативні властивості особистості як чинник спільної соціально організованої поліособистісної трудової діяльності

Здатність до спілкування історично й у житті кожної людини постає чи не найважливішою соціальною і професійною властивістю. Це підтвердили, зокрема американські психологи у лонгітюдному, впродовж 30 років, обстеженні різних психічних якостей декількох тисяч людей з дитячого до дорослого віку. Було виявлено, що головним чинником успішності кар'єри і життєвого благополуччя виступає так зване «комунікативне ядро» особистості.

Спілкування людини складається зі складного комплексу компонентів, функцій, процесів. За діяльнісним виміром структури особистості, спілкування, що як підструктура знаходиться на її вершині, включає такі компоненти, як:

а) потреба (афіліація) і мотиви (координації, визнання, утвердження, самовираження, захисту, допомоги тощо) спілкування;

б) власне обмін інформацією (комунікація) у монологічній, діалогічній чи полілогічній формі, за допомогою вербальної, образної, жестової систем, при використанні рідної, іноземної чи професійної (хореографічної, пантомімічної, інженерної, комп'ютерної) мов;

в) взаєморозуміння партнерів спілкування (перцепція) з його механізмами рефлексії, ідентифікації тощо;

г) взаємодії (інтерації) між сторонами спілкування на основі ролівого очікування, почуття такту тощо;

д) емоційно-почуттєвого супроводження міжособистісного спілкування на основі симпатії (атрація як комплекс позитивних емоцій спілкування), антипатії, емпатії та апатії [114].

Професійне спілкування має свою специфіку, що визначається мотивами, предметом, метою, знаряддями, умовами праці, які треба враховувати на всіх етапах психологічного супроводження, підготовки і здійснення трудової діяльності.

1.7. Психологія професійної орієнтації учнівської і робітничої молоді

Професійна орієнтація — це комплекс психолого-педагогічних заходів, спрямованих на оптимізацію процесу професійного самовизначення і вибору професії, працевлаштування молоді згідно з її особистісними бажаннями, інтересами, нахилами і здібностями та з урахуванням потреби народного господарства і суспільства у спеціалістах [58; 65; 95; 115; 127; 142].

Система професійної орієнтації включає в себе такі взаємопов'язані складові, як *професійна інформація*, *професійна просвіта*, *професійна консультація*, *професійний вибір*, *професійна апробація*, *професійна адаптація*, *професійна корекція*, *професійна стагнація* та, якщо потрібно, повторна *професійна переорієнтація* з усіма перерахованими вище етапами.

Професійна інформація — це система організаційних заходів, що передбачає засвоєння молоддю необхідних знань про світ професій, про соціально-економічні та психолого-педагогічні вимоги з боку професії до особистості, а також — знання суб'єктом своїх особистісних властивостей як професійно важливих, шляхів їх виявлення і розвитку у зіставленні з вимогами професії, що обирається.

Професійна просвіта — систематичне вивчення особистістю світу професій і свого внутрішнього світу — на рівні професіограм і психограм, психологічної структури особистості і професійно важливих її властивостей в контексті професійного самовизначення на основі особистісного самовизначення, тобто прийняття рішення про вибір, опанування професії, професійної підготовки і перепідготовки протягом усього життя.

Професійна консультація — надання спеціалістами конкретної допомоги учнівській та робочій молоді у виборі та опануванні професії — на основі професійної психодіагностики особистості, виявлення й аналізу її професійно важливих якостей, придатності до певної професії, розробки конкретного плану оволодіння професії у тому чи іншому навчальному закладі, визначення програми професійного самонавчання і самовиховання, опанування найкращого варіанту самоактуалізації, самореалізації особистості у професійній діяльності, досягнення успіху у професійній кар'єрі тощо.

Професійний вибір — прийняття і виконання рішення щодо опанування конкретної професії на основі обґрунтованих профпросвітницьких, профорієнтаційних, профконсультаційних заходів і глибоких власних переконань.

Професійна апробація — заходи професійного самовизначення з метою попереднього практичного ознайомлення з професією шляхом тимчасового включення у трудову діяльність і перевірки на практиці обґрунтованості свого професійного вибору.

Професійна адаптація — процес пристосування власної особистості та її психічних властивостей до конкретних вимог обраної професії в умовах професійного навчання та старту трудової діяльності, що передбачає певну

трансформацію особистісних властивостей у реальному процесі професійного становлення особистості.

Професійна корекція — більш або менш суттєва зміна, уточнення професійної орієнтації, вибору професії, спеціальності, у зв'язку з глибоким ознайомленням з її вимогами, самооцінкою своєї особистісної відповідності вимогам професії, на основі оцінки успішності опанування, результативності і привабливості обраної професії.

Професійна стагнація — позитивний результат здійснення усього ланцюгу профорієнтаційних заходів, що виявляється у повному прийнятті працівником своєї професії як основи кар'єри, в її оволодінні на рівні компетентності і майстерності, у стабільному професійному розвитку особистості впродовж усього життя або значного його періоду.

У разі негативного здійснення системи профорієнтаційних заходів, частіше — у випадку спонтанного, випадкового, неуспішного професійного самовизначення, втрати роботи, здійснюється *професійна переорієнтація*.

В ході профорієнтації широко використовуються зазначені вище методи психології праці.

1.8. Психологія професійної придатності, відбору та підбору кадрів

Особистісні властивості працівника за своїми конкретними якостями можуть по-різному співвідноситися з вимогами професії, які представлені у переліку професійно важливих властивостей спеціаліста. Їх відповідність вимогам позначається терміном «професійна придатність», а невідповідність — «професійна непридатність». В абсолютному плані не всі властивості особистості професіонала можна віднести до професійно придатних, оскільки інша частина може бути професійно непридатна.

Отже професійна придатність визначається відповідністю вимогам професії наявних якостей властивостей особистості кандидата, необхідних і достатніх для досягнення успіху у трудовій діяльності.

На кожному етапі професійного самовизначення робітника (від вибору професії і професійної підготовки до опанування і здійснення професійної діяльності на рівні майстерності) відбувається все більш конкретне визначення професійної придатності. В цьому процесі професійна придатність виявляється, корегується, розвивається, закріплюється і актуалізується з набуттям трудового стажу професіонала. Формується певний професійний тип особистості з певними фіксованими ознаками.

Виявлення професійної придатності людини до певної професії чи професій відбувається у ході професійного відбору.

Професійний відбір — це спеціалізована процедура визначення професійної придатності людини до оволодіння та здійснення певної професії чи професій, до досягнення високого рівня майстерності й успішного здійснення професійної діяльності у стандартних і нестандартних умовах.

Виділяють чотири взаємопов'язані між собою види професійного відбору: медичний, фізіологічний, педагогічний, психологічний, які утворюють певний комплекс [32; 61; 83].

Медичний професійний відбір спрямований на визначення і селекцію кандидатів за станом фізичного, психічного і соціального здоров'я.

Фізіологічний професійний відбір передбачає врахування сталих функціональних станів і функцій організму людини, що визначають її працездатність, схильність до перевтоми, емоційної стабільності і стресів, здатність до праці в умовах ризику, нічних змін, невагомості (для космонавтів) і сенсорної депривації або наявності шумів тощо.

Педагогічний професійний відбір дозволяє визначити ступінь загальної і спеціальної освіченості, здатності до професійного навчання (научуваність) і виховання (виховуваність), до неперервного професійного самовдосконалення (самоосвіти) впродовж усього життя.

Психологічний професійний відбір полягає у визначенні задатків і здібностей до засвоєння і здійснення професійної діяльності, тобто психологічної професійної придатності, відповідності особистісних властивостей кандидата психологічній моделі спеціаліста, карті особистості професіонала, системі професійно важливих властивостей спеціаліста тощо.

Говорячи про професійну придатність і непридатність, слід зауважити, що людина водночас є придатною до одних професій і непридатною до інших. Теж саме можна спостерігати і при виборі однієї професії, відносно якої людина може бути і придатною і непридатною. Тому, в разі необхідності, слід спиратися на прояви придатності і корегувати прояви непридатності, приміром, такі, як замкненість, конфліктність мотиваційно-сислової сфери, акцентуації характеру, психологічні захисти, інтелектуальна відсталість, психічні відхилення, гостра неконгруентність тощо.

Професійна придатність є передумовою для формування психологічної готовності особистості до праці. Виділяють такі види психологічної готовності, як:

а) за психологічним змістом (підструктурами) особистості:

- комунікативна готовність;
- мотиваційно-сислова готовність;
- характерологічна готовність;
- рефлексивна готовність;
- компетентнісна готовність;
- інтелектуальна готовність;
- психофізіологічна готовність;
- психосоматична готовність.

б) за здатністю до виконання повноцінної діяльності — суб'єкту або діяльнійснугу готовність до оволодіння усіма етапами-компонентами професійної діяльності:

- потребово-мотиваційним;

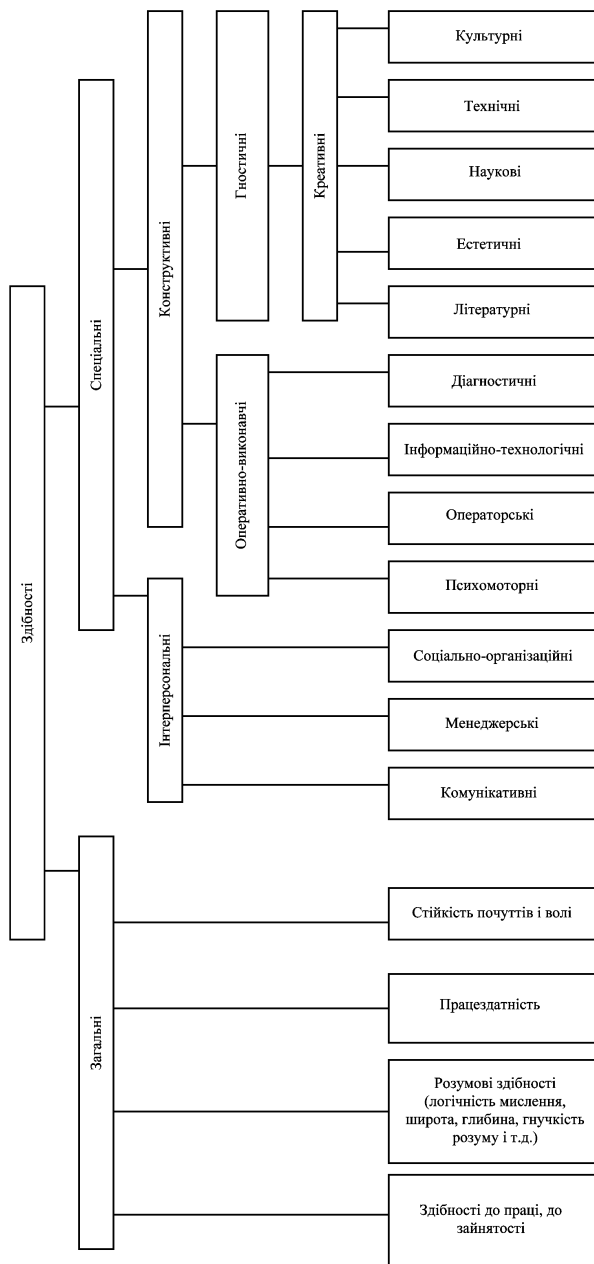

Рис. 1.3. Класифікація здібностей до виконання діяльності

- інформаційно-пізнавальним;
- цілеутворюючо-програмуючим;
- операційно-результативним;
- емоційно-почуттєвим компонентом.

в) за часовими, онтогенетичними ознаками — вікову готовність, тобто відповідність рівня розвитку професійної придатності конкретному віковій людини — підлітковому, юнацькому, молодому, зрілому, похилому, старечому.

Виділяють також поняття професійних здібностей особистості, тобто соціально- та індивідуально-психологічних особливостей людини, що визначають її здатність до успішного виконання певної професійної діяльності. Вони не зводяться до знань, умінь, навичок, а визначають легкість та швидкість їх формування. Здібності розподіляються спеціалістами на загальні та спеціальні (див. рис. 1.3).

За масштабом здійснення професійного відбору кандидатів на професії вирізняють такі його типи:

1. Індивідуальний — за наявності окремих замовлень і одиничних вакансій, наприклад, на посаду президента, директора фірми, його заступників тощо.

2. Груповий — відбір членів виробничого колективу, екіпажів суден, літаків, космічних кораблів тощо.

3. Галузевий — приміром, в армію за родами військ, а в освіті — за спеціальностями. Так, Ізраїльський центр екзаменів і оцінок одночасно здійснює відбір у вищі навчальні заклади за різними спеціальностями одразу десятків тисяч випускників шкіл [17].

Психологічний відбір проводиться на основі системи методичних засобів — як у бланковому, так і у комп'ютерному варіантах, з використанням методів якісної і кількісної оцінки. Іноді використовуються спеціальні виробничі завдання.

Психологічний відбір доцільно здійснювати за таких умов, як:

1. Наявність об'єктивної необхідності виявлення найкращих представників серед великої кількості кандидатів на обмежене число вакансій, тобто наявність конкурсної ситуації. Прикладом цього може бути відома в історії бізнесу ситуація визначення в якості президента американської фірми «Дженерал моторс» видатного японського спеціаліста з менеджменту.

2. Необхідність виявлення кандидатів на оволодіння і здійснення інтелектуально насичених, відповідальних, небезпечних, екстремальних, емоційно-напружених професій — оператора, військовика, працівника спецслужб, льотчика, космонавта.

3. Наявність розробленої і перевіреної системи методів відбору — батареї тестів, технічних засобів їх презентації, обробки даних тощо.

4. Висока професійна підготовка спеціалістів до проведення психологічного відбору.

5. Застосування особистісного підходу у психологічному відборі, тобто врахування усіх базових властивостей цілісної психологічної структури особистості — як окремо, так і у зіставленні між собою та визначення її конгруентності і неконгруентності [113; 114].

Психологічний відбір відбувається за певними критеріями — або відповідно певному рівню розвитку професійно важливої властивості, або за рейтингом, якщо відбираються кандидати з відносно високими оцінками тестування.

Професійний відбір слід відрізнити від професійного підбору.

Якщо в центрі професійного відбору стоїть професія, професійно важливі для неї якості, особистісна модель (карта особистості) професіонала і на основі визначення відповідності до неї відбираються найбільш адекватні кандидати, то у ситуації професійного підбору ситуація змінюється на протилежну. При професійному підборі в центрі професійного визначення стоїть особистість, з її виявленими задатками і здібностями, і для неї підбирається група професій або конкретна професія, спеціальність — з метою створення сприятливих професійних умов для найкращої реалізації її потенціалу, творчої самоактуалізації, професійного і особистісного задоволення у «сродній праці». В такому випадку особистість, з її соціальністю та індивідуальністю, виступає своєрідною детермінантою визначення в ході підбору адекватної професії.

В дійсності ж відбувається поєднання професійного відбору і підбору, що особливо виявляється в системі професійної орієнтації, в таких її складових, як профінформація, профконсультація, профапробація, профадаптація, профкорекція, в цілому — в процесі професійного самовизначення людини.

Проте, в ході профорієнтації, профвідбору та профпідбору не завжди можна досягти певної професійної придатності працівника. Тому постає необхідність професійної підготовки, навчання і виховання особистості майбутнього робітника. Останні питання розглядаються у педагогіці праці.

Розділ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ, НАВЧАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРАЦІ

2.1. Роль матері і батька у первісному трудовому вихованні дитини

Роль матері і батька у становленні дитини як людини, особистості, працівника загальноновизнана, вона виняткова, первинна і конституціональна по відношенню до інших факторів олюднення і розвитку новонародженої людської істоти. Проте вирішальною при цьому є роль матері, про що слід сказати докладніше.

Коли відбувається народження дитини, відбруньковування її із внутрішньої тілесної оболонки матері, то з необхідністю розвивається нова, психологічна спільність у формі специфічного спілкування між матір'ю і дитиною. Мама демонструє справжнє мистецтво спілкування зі своїм дитям, чим забезпечує виконання мотиваційної, комунікативної, розуміючої, роз'яснюючої, організуючої, емоційної розвиваючої місії. Всією своєю майстерністю, мистецтвом спілкування матір так би мовити пристрасно закликає рости своє улюблене дитя, швидше ставати на ноги, не хворіти, бути здоровим, сильним, добрим, розумним, гідним — про це говорить кожен жест, кожен погляд, кожне слово, кожен крок мами. І дитина не може не відгукнутися на цей заклик...

Природною в процесі спілкування матері і дитини є передача їй основ рідної мови, материнське навчання дитини найтонших нюансів цієї мови, оволодіння за її допомогою основами народної культури, первісними елементами праці. Мовне спілкування матері і дитини — це і найдосконаліше емоційне інтонаційне кодування мови, що відбувається в процесі співу перед засинанням дитини і уві сні колискових (чим не гіпнопедія!) пісень, розповідання казок (чим не театр!), виконання народних пісень і танців (чим не концерт!), виконання обрядів і народних звичаїв (чим не свято!), приготування народних страв (бенкет дитинства!) і т.д. Так, дитина ніколи не забуде слів матері та бабусі під час приготування різноманітних каш, аромату домашнього хліба та борщу, парного молока і киселю, смаку пиріжків і печива у формі пташок і звірятко, запаху квітів та вишень біля дідової і бабиної хати, побачених квітучих яблунь і акації і т.д. Спілкування мами органічно включене в її працю з обслуговування дитини і тому стає взірцем для дитини на все життя.

Спрямованість особистості мами, її бажання і наміри як закон визначають майбутнє дитини. Ще Я. А. Коменський (1592-1670) у своїх порадах матері [153, с. 11] стверджував, що головною метою сімейного виховання є високе створіння — розумна душа дитини. Тому найбільшого догляду заслуговує душа, як головна частина людини, щоб вона могла перебувати в тілі якнайкраще прикрашеною.

Говорячи про цілі виховання дітей батьками, Я. А. Коменський радив встановлювати троїсту мету, що об'єднує виховання благочестя, добродійності і знання мов та наук. І все це саме у зазначеному порядку, а не навпаки: «Передусім слід привчити дітей до благочестя, потім — до добрих звичаїв або достоїнств і нарешті — до найбільш корисних наук». Необхідною умовою для цього є долучення до посильної праці. Згадаймо, у зв'язку з цим, що основу української народної педагогіки становило виховання дитини матір'ю саме в такому напрямку! Історики так пишуть про це: «У чарівному світі, який створювала в сім'ї українська жінка-мати, брали свій початок ідеали народної педагогіки, в основі якої було виховання любові до праці і почуття людської гідності. У хлопчика, майбутнього козака, виховання цих рис, а також таких, як відвага, самовідданість, сміливість, здійснювалося на гуманістичному ґрунті, який створювався матір'ю в сім'ї за допомогою пісні та естетичного змісту побуту» [69, с. 158-159].

Які ж бажання притаманні матері у вихованні своєї дитини? Це, на думку Я. А. Коменського [153, с. 12-15], прагнення прищепити їй такі властивості, як:

- помірність в їжі і питті;
- охайність в догляді за тілом, під час їжі і в одязі;
- повага до старших, до їхніх слів, поглядів і дій;
- допитливість і старанність;
- здатність говорити тільки правду;
- справедливість;
- благодійність;
- звичка до праці;
- вміння не тільки говорити, а й мовчати там, де це треба;
- вміння терпіти і приборкувати свої пристрасі;
- делікатність (гуманність) і готовність слухати старших;
- витонченість манер, вміння вітати, подавати руку, згинати коліно, дякувати за послугу;
- вміння тримати себе за гідністю, вести себе стримано і скромно і т.д.

Відносно так званих вільних мистецтв і наук Я. А. Коменський давав наступні поради — одні мистецтва і науки знати, інші «робити», а про треті вміти говорити і краще за все — знати, робити і говорити все, крім поганого [153, с. 13].

Мати прагне розкрити перед дитиною світ речей, явищ і людських відносин, спочатку шляхом прямого показу, потім словесної вказівки на них, їх називання, означення, осмислювання, поступового розширення актуального раціонального їх кола, привчаючи все більш самостійно діяти в цьому багатшаровому і по-різному психологічно дистанційованому світі. Ось тут-то і формується спрямованість на цей зовнішній предметний і людський світ через всю багатоскладність потреб у ньому, інтересів, мотивів, смислів, прагнень, намірів, цілей, планів, програм, проєктів освоєння, про-

дукування цього світу і життя в ньому. Зрозуміло, що в такому мотиваційному усвідомленні світу дитина все більше забігає в часі вперед, у майбутнє, живе в ньому в кожний поточний момент більше, ніж у минулому, але спираючись на це минуле.

Мама терпляче і цілеспрямовано допомагає освоювати дитині цей створений у праці предметний людський світ як досвідчений вчитель, практично і теоретично намічаючи й опановуючи перспективні лінії поведінки дитини. Це, насамперед, знаряддева лінія у сфері обслуговування, наприклад, оволодіння ложкою, чашкою та іншими інструментами. Це важлива лінія догляду за дитиною, що переходить у самообслуговування, наприклад, при оволодінні одягом — від пелюшок, сорочечок, чепчиків і штанців до взуття, сукні, брюк, кашкетів та шкільних костюмчиків. Дитина як космонавт освоює поступово ускладнювані елементи свого своєрідного скафандра, необхідного для все більш далекого та тривалого виходу в космос предметного і соціального світу... Це також лінія все більш «дорослої» їжі — від маминого молочка, молочних сумішей, відварів і каш до порційних страв і все більш ускладнюваного кулінарного світу зростаючого організму і... пов'язана з нею лінія підгузників, горщиків і унітазів, успішне оволодіння якої проходить також при безпосередній керівній ролі і при неприхованому схваленні мами як «менеджера зростання» дитини і організатора руху по цій безперервній і найдовшій в життя людини лінії.

Мама виступає першим учителем, наставником, тренером, вихователем, майстром виробничого навчання в цьому марафоні накопичення дитиною досвіду життя в усіх її сферах. Хіба можна заперечувати, і про це правильно сказав все той же Я. А. Коменський, що мама, реалізуючи одну з найперспективніших ліній, якою є лінія пізнання, стає керівником пізнавальних дій своєї дитини в таких науках, як фізика (скільки заціловано нею шишок, синяків і ошпарених через незнання пальчиків, що супроводжує оволодіння дитиною властивостями пізнаваних таким способом через себе предметів), хімія (повітря і вода, молоко і каша, цукор і сіль, хліб і масло у всій їхній смаковій і нюховій своєрідності, що викликає допитливість юного хіміка, яку багато в чому задовольняє перший і найавторитетніший вчитель хімії — мама).

Таке материнське пропедевтичне введення в науки відбувається і по лінії біології (домашні улюбленці — собачки, кішки, хом'яки, миші, пташки), арифметики (рахунок предметів, збільшення у вазі і зростанні, спадання зношеного і порваного одягу, кількість подарунків, ляльок та іграшок і т.д.), геометрії (розміри, форми, влаштування ліжечка, кімнати, квартири, будинку, хати, двору, вулиці, міста тощо), географії (поїздки з міста на дачу, в село, в інші міста та країни разом з мамою і татом), астрономії (сонце і місяць, день і ніч, тижні і місяці, календар і розклад занять, роки і десятиліття, небо і зірки, Чумацький шлях і падаючі метеорити і т.д.), оптики (бабусині окуляри і татів бінокль, підзорна труба діда і дядькова лінза), історії (мину-

ле сім'ї, роду, громади, народу, країни, світу, представлене в таких важливих і цікавих розповідях мами і тата, дідуся та бабусі), економіки (сімейний і кишеньковий бюджет, скарбничка, гроші в кредит, борги і т.д.), політики (обговорення в сім'ї поведінки кандидатів на виборах і дій обраної влади, становища в країні і світі, домашня і шкільна демократія і т.д.), психології (своє «Я» та «Я» інших, взаємини між людьми), педагогіки (батьківські «кути роздумів» на колінах про свою поведінку, «батоги та пряники» вчителів, ідеали та розчарування, виховання і самовиховання, шкільний досвід, проблеми вступу до вузу та професійного становлення, безперервна освіта і вдосконалення все життя...) і т.д.

Початок усіх наук, як виявляється, пройдений і освоєний ще до дитячого садка і школи за участю все тих же мами і тата, кожне слово яких вагомо і буквально приковує увагу дитини до тих чи інших наук, стає вихідним пунктом інтелектуального розвитку юного дослідника в певному напрямку пізнання світу. Це справжня пропедевтика наукового пізнання, майбутнього профільного навчання і професійної підготовки.

Зазначимо, що мама організовує пізнання світу у доступній та зрозумілій для дитини формі, підводячи її до відкриття перших закономірностей оточуючого світу, розширюючи горизонти пізнання до можливих для розуміння меж, для чого використовуються всі засоби — від логіки до інтуїції, від очевидних форм демонстрації фактів до таємничих фантастичних припущень та ідей, від умовлянь і сліз до поцілунків і грошових премій. Завдяки цьому, деякі мами виступають для дитини в якості мудрого філософа, справжнього «наукового керівника», професора, який навчає її в діалозі домашньої діалектики, з властивим для неї мистецтвом задавати запитання і давати відповіді на них, розрізняти добро і зло, розуміти істину і брехню, і вирішувати протиріччя, конфлікти і проблеми. Мама буквально за руку, одним дотиком долоні, чарівним поглядом і звуками голосу, ніжним поцілунком вводить свою дитину у світ науки, мистецтва, праці — через коліскові і народні пісні, казки і билини, улюблені книги і поезію, кружляння в танці і радісне пританцювання від свого материнського щастя...

Характер мами може бути справжнім набором вищих чеснот людства, звернених до дитини, оскільки вона реалізує всю благодатну, гуманістичну, розвиваючу сутність людського характеру на благо життя, здоров'я, розвитку, щастя дитини. З народженням дитини мама, тілесно відділяючись, дистанціюючись щодо новонародженого, звертається до нових засобів інтеграції з ним, роль яких виконують також і її характер як система відносин до природи і суспільства, до праці і відпочинку, до речей і ідей, до людей і до себе, але головне — ставлення до своєї дитини як центру її буття. Заради цього відбувається певна поляризація рис її чаруючого характеру, коли одна, найбільш гуманізуюча новонароджену істоту, група концентрується і прямо звертається до дитини, а інша — до решти людей, насамперед — до близьких. Це особливо відчувають старші діти мами, які з появою ново-

народженого братика або сестрички відчувають спочатку себе дещо обділеними увагою, оскільки жінка охоплена новими материнськими почуттями, зверненими до щойно народженої дитини. У число таких обділених увагою мами можуть потрапити і батько, і бабуся, і дідусь, дядьки й тітки — але вони ставляться до цього з розумінням.

Можна перерахувати риси інтенсивно гуманізуючого немовля характеру мами. Це доброзичливість, уважність, ласкавість, ніжність, чесність, терпимість, працьовитість, відданість, вірність, мудрість, невтомність, відповідальність, жертвовність, безмежна любов до своєї дитини. Риси характеру матері концентруються в основному тепер для неї ставленні до дитини і стають постійно діючим чинником олюднення, розвитку дитини, своєрідною матрицею репродукування її власних рис характеру і всіх інших властивостей її ніжної і мудрої особистості в особистість дитини. Характер матері в цей період і пізніше найбільш прихильний по відношенню до своєї дитини, її потреб і станів.

Самосвідомість, внутрішнє «Я» мами, її рефлексивна обдарованість визначається тією унікальною обставиною, що після народження дитини вони хоча і стають більш автономними по відношенню один до одного істотами, але звертаються до нових засобів інтеграції між собою. Мати вирошує дитя за своїм образом і подобою, продовжуючи в цьому сенсі шлях його народження із себе, спираючись на надзвичайно розвинену в дитини здатність до наслідування — спочатку тілесного, що складається з уподібнення всієї руховій системі матері (від наслідування міміки, рухів тіла, рук до наслідування стояння, прямоходіння, більш складних інструментальних рухів і поведження з предметами). Тому настільки важливий дородовий фізичний і психологічний розвиток майбутніх матерів як майбутніх «моделей» для наслідування дітьми. Про це свідчить програма навчання дівчат в інститутах шляхетних дівчат.

Рефлексивна діяльність матері пов'язує наростаюче і спочатку елементарне нерозвинене внутрішнє суб'єктивне «Я» дитини (через природну передачу йому «Я» матері) з масштабнішим, віддаленим, і тому майже невидимим, макросвітом і менш масштабним, але таким же важко розрізненим всередині себе і предметів, таким же невидимим мікросвітом. За допомогою такої подвійної (за себе і за дитину) рефлексії матері («Роби як Я!») дитина поступово оволодіває своєю точкою зору на макро- і мікросвіт і власною проміжною Я-позицією взаємодії між цими світами...

Досвід, мистецтво бути матір'ю є унікальними серед всіх видів людських мистецтв. Що може робити мама? З точки зору дитини — все! Вона володіє всіма потрібними для дитини бажаннями, знаннями, вміннями, навичками, стійкими і надійними емоціями і почуттями! Мама як великий трудар:

- щиро бажає дитині добра, здоров'я, мудрості, успішного дорослішання, щастя і дієвіше за всіх прагне до виконання цих бажань;

- для цього вона знає все на світі і задовольняє всі пізнавальні запити і інтереси зростаючої дитини, а якщо сама не може відповісти на її питання, то передоручає його татові, бабусі, дідусеві, іншим вартим довіри експертам;
- вміє все робити як справжня господиня будинку, такого затишного і теплого, що захищає дитину від негоди і небезпек, зігріває душу і тіло, де з часом у дитини з'являється спочатку свій куточок, кімната, а потім і весь будинок стає рідним, батьківським будинком, центром малої та великої Батьківщини, Всесвіту;
- вміє все готувати — такі смачні каші, супи, компоти, киселі, оладки, смажену картоплю, пироги, торти «Наполеон» (залишаючи крем від нього спеціально для маленького ласуна), консервувати і маринувати, робити варення та багато чого іншого — найсмачнішого в світі;
- вміє купати, випрати, посушити, погладити одяг і зробити так, що її дитина на вулиці, в дитячому садку, в школі, в інституті і на роботі буде виглядати краще за всіх, буде акуратною, охайною, одягнутою за дитячою та дорослою модою і т.д.;
- вміє пожаліти, вислухати, витерти сльози і ніс, сама поплакати, зрозуміти, порадити, підтримати, настановити, проводити в дорогу і чекати повернення своєї дитини (скільки б їй не було років) все життя;
- вміє допомогти вирішити будь-яке завдання, зрозуміти важку проблему, пожаліти за невдачі, підняти дух перед важким вибором;
- вміє захистити від усіх незручностей і загроз, готова повністю пожертвувати собою, всім своїм життям, будь-яким органом свого тіла заради благополуччя і здоров'я дитини;
- має неоціненні навички спілкування, праці, турботливого догляду, гостинності, створення домашнього затишку, комфорту в усьому, не вимагаючи за це ніякої подяки, але щаслива від вдячного ставлення до неї дитини;
- володіє навичками співпереживання і любові до дитини без всяких умов і прохань і т.д.

Жодна людина з оточення дитини, крім матері, не виконує без втоми протягом багатьох років і всього життя стільки роботи для дитини, забезпечуючи її виношування, народження, годування, догляд за нею, співпрацюючи, спілкуючись з нею, здійснюючи виховання, навчання, лікування, повчання, захист так, що дитина не може не бути зобов'язаною їй на все життя. Велика праця материнського духу, душі і тіла виробляє в дитині людину, особистість, працівника, громадянина!

Інтелект мами визначається необхідністю вирішувати різноманітні проблеми своєї дитини, пов'язані зі створенням сприятливих умов для її розвитку як людини і усуненням загроз для її життя і здоров'я. Мотиваційний інтелект, відчуття і сприйняття, увага і пам'ять, мислення та увага,

практичний і емоційний інтелект матері гранично актуалізовані насущними завданнями забезпечення нормальних умов життєдіяльності спочатку цілком безпорадної істоти, повністю залежної від дорослих і, перш за все — від матері. Своїм інтелектом мати повинна на кілька кроків випереджати розвиток дитини і підготовляти заздалегідь сприятливі умови для її нормального росту як організму, розвиток її психіки як індивіда і формування основ становлення її особистості.

У мами природно загострюється чутливість відчуттів і сприйняття дитини, точність розуміння її потреб і реакцій, вона користується особливою мовою сигналів про благополуччя або неблагополуччя дитини, вмє прийняти правильне рішення про необхідні в тій або іншій ситуації заходи, завдяки своєму інтелекту вона адекватно реагує на поведінку дитини, використовуючи як загальні, так і інтелектуальні емоції і почуття, щоб підтримати дитину, направити її творчу активність у потрібне русло або загальмувати деякі небажані види активності. Своїм інтелектом мама завжди поруч або навіть усередині дитини, наприклад, вона знає, коли у неї болить шлуночок, що її турбує, чому дитина віддає перевагу в харчуванні, в спілкуванні, в інтересах, в симпатіях і антипатіях. У цьому, звичайно, позначається відчуття єдиного організму, сформоване під час вагітності, відчуття психологічної спільності, що виникає після народження дитини, і досвід всебічного спілкування з нею у наступні вікові періоди життя. Ми можемо стверджувати на підставі спостереження за інтелектом мам, що він складається з трьох різноспрямованих в часі видів — праматеринського інтелекту (вбираючого в себе досвід попередніх поколінь матерів), ситуаційного (тут і тепер) материнського інтелекту і проматеринського інтелекту (спрямованого у майбутнє дитини): завдяки цьому перекривається ретроспектива, сьогодення і перспектива життєвого шляху зростаючої під інтелектуальним заступництвом мами дитячої особистості.

Той же Я. А. Коменський відзначає своєрідну діалектику мислення матері, підпорядковану благополуччю дитини, яка бере свій початок у її та дитини численних запитаннях і відповідях на потік різноманітних ситуацій у житті дитини. Спочатку вона задає їх мовчки, потім вголос, потім — прислухаючись до «своїх» питань у вустах дитини і відповідаючи їм, а потім — і до відповідей дитини на них. Сам діалог з дитиною пронизаний такими питаннями до «себе-дитини» і відповідями-рішеннями на них. Чи не бере свій справжній початок в такому «розділено-об'єднаному» діалозі, у діалектичному мисленні «матері-дитини» доросле мислення людини?

Дитина відчуває інтелект матері, наслідує його, повторює тисячі інтелектуальних рішень мами, тим більше, що вони стосуються її особисто і пройняті любов'ю до неї, розуміючи, що предметом материнського інтелектуального шукання істини є найголовніша з них — вона сама як вища істина! І любов до такої істини не може не залишитися на все життя — і у мами і у дитини! І чим успішніше зростання дитини, вдаліша її доля, тим

яскравіше проявляються інтелектуальні здібності, інтелектуальна обдарованість і талант матері.

Особливий розквіт материнського і дитячого інтелекту проявляється з поступовим входженням слова, словесних поєднань, пропозицій, літературних творів, наприклад, казок, оповідань у спілкування матері з дитиною. Чи не в інтелектуальному спілкуванні з матір'ю поступово складається первинна здатність маленької істоти до обміну мотивами, знаннями, вміннями, навичками, емоціями, до розуміння на цій основі інших людей, до взаємодії з ними, до симпатії і емпатії, здатності любити людей і через цю любов і любов до самої близької до неї серед усіх людини, матері, — любити себе, своє «Я»?

Очевидно, що в період виношування, народження, догляду та зростання власної дитини у мами актуалізуються унікальні материнські інстинкти, рефлексивні звички, загострюється психофізика, з'являється особлива чутливість нервової системи до всього комплексу відчуттів і сприймань, емоцій і моторики дитини. Більше того, з'являються, мабуть, якісь невідомі науці екстраздібності, які діють потім усе життя і проявляються у відносинах з людьми як паранормальні в їх сприйнятті здібності, за що деяких матерів (і їх дочок і внучок) називали в темні часи відьмами, чаклунками, а зараз — екстрасенсами. Так, мабуть, зберігається на все життя ефект материнського посилення чутливості, інтуїції, уяви — унікальний духовний досвід багатьох поколінь матерів, що засвоюється, примножується і передається в ході успадкування від матері до дочки, від бабусі до онуки. Про це свідчать спостереження філософів і поетів (згадаймо «принцип матерів» Гейне і сотні тисяч невинних у своїх екстраздібностях, але спалених інквізицією в середньовіччя чаклунків і чарівниць!). Згадаймо також піднятих на мармуровий п'єдестал античного монументального мистецтва Венеру Мілоську, Артеміду, Мнемозину та інших богинь, відображених у полотнах епохи Відродження і Просвітництва мадонн Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рубенса та інших, оспівану в музиці Аве Марію, опоетизованих Шекспіром Джульєтту і Шевченком Катерину тощо. Затверджений завдяки релігії і мистецтву культ Матері став самим заслуженим і незаплямованим з усіх породжених людською культурою культів особистості!

Особлива справа — оздоровча сила мами як цілителя дитячого тіла, душі і духу. Мабуть, можна говорити про особливу корінну материнську терапію, тілесну, душевну та духовну маматерапію, розкриття таємниці якої може сприяти вдосконаленню існуючої психотерапії. Те, що витоки медицини, психології, педагогіки, майже всіх наук і професій знаходяться у материнській особистості, не викликає сумнівів...

Ми маємо сказати тут про роль типу темпераменту матері і дитини, які можуть збігатися і тоді спостерігається чудова психофізіологічна гармонія в спільноті «мама і дитина». Але вони можуть і не збігатися — тоді мама виявляє дивовижну за своєю мудрістю толерантність до відмінностей між їх

темпераментами, знімаючи протиріччя між ними своєю любов'ю... Любов мами рятує й об'єднує її з дитиною і у випадку інших відмінностей між її сталою індивідуальністю і новою індивідуальністю її дитяти — за статтю, віком, інтересами, рисами характеру, проявами інтелекту, за всіма іншими відмінностями.

Діяльнісний вимір життєвої місії матері, пожиттєва праця мами з утвердження життя в її дітях — унікальне явище в людській популяції і суспільстві. Мати — це невтомний трудівник, закоханий у свою працю, в її предмет — дитину, що прагне до успіху і тільки до успіху, трудівник, який вважає, що її дитина — найкраще і найпрекрасніше творіння і тому вона готова до будь-якої важкої праці заради її щастя. Так що ж таке мама, готова майже поодиноці, не відкидаючи звичайно допомоги близьких і суспільства, як богиня створити з дитини-ангела дорослу людину, громадянина, труженика, героя, бога?..

Зрозуміло, що всі інші члени родини повинні розуміти цю святую місію матері і цілком допомагати їй в її здійсненні. Це стосується, перш за все, її чоловіка і батька їхніх дітей, який повинен всіляко забезпечувати цю місію, допомагати матері, захищати її від зовнішніх несприятливих впливів. Батько повинен брати участь у всіх побутових турботах матері про дітей, допомагати у профілактичних заходах щодо збереження здоров'я матері та дитини, формування і підтримки здорового способу життя сім'ї. Батько може дуже багато зробити у психічному, інтелектуальному, особистісному розвитку дитини, зокрема, за допомогою розповідання старих та творення нових казок, хитромудрих ігор з різними предметами, першого досвіду в малюванні, співах, виконанні простих фізичних вправ, формування звички до акуратності, точності, організованості в діях, перших трудових навичок, елементарних моральних вчинків, проявляючи вірність, повагу, любов до матері і дітей. Проте, він має робити це у співпраці з матір'ю, під її контролем, підпорядковуючись їй, оскільки мати є первісною у вихованні дитини.

Мати невтомна у своїх щоденних та щонічних творчих зусиллях і праці в ім'я життя дитини. З її боку діє на жінку якийсь божественний еліксир молодості і сили, коли вона прокидається в турботі про неї раніше всіх і лягає спати пізніше за всіх, а іноді і не спить ночами біля хворої дитини і при цьому — від неї не почуєш жодної скарги на долю. Вся подвижницька трудова діяльність матері начебто пронизана дією якогось каталізатора, що сприяє виконанню нею великої місії становлення дитини, її дорослішання на «дріжджах» кохання, вона особливим чином мотивована, активована спілкуванням з дитиною, співвіднесена з нею своїм материнським характером, організована материнською рефлексією, унікальним материнським досвідом, практичним життєтворчим інтелектом, особливою психофізіологією і психосоматикою матері. І за свою божественну працю вона не вимагає нічого, окрім однієї нагороди — здоров'я, благополуччя і щастя своєї дитини.

Саме тому реальний родовий, сімейний матріархат завжди був і понині залишається гендерною домінантою життя. І недарма на зорі людства, у важкій, холодній й голодній, небезпечній і тривожній тисячолітній його становленні саме матріархат був рятівною основою життя людських родів і племен. Весь праматеринський досвід та трудовий досвід та покладений до ніг наступних поколінь дітей, онуків, правнуків. Маги виступає геніальним винахідником, конструктором, технологом, працівником, зберігачем життя. Говорячи словами С. Лема, мама володіє всією сумою технологій відтворення та утвердження життя, ткання безперервного полотна життя дитини, а праця самого численного класу (цеху) матерів створює основу розростання життя цілісної людської популяції, цивілізації, суспільства, людства. Класична праця матерів протягом усього життєвого шляху, підготовка до неї на ранніх стадіях, здійснення і включення її пізніше в різні форми і види вічного і безсмертного життєвого трудового шляху всього людства, на якому матері виступають як вірні служительки життя, завдяки чому і живий рід людський, за що велика їм подяка від людства!

Материнські задатки і таланти та допоміжні зусилля батьківської особистості в умовах злагоди і співпраці між ними — головне джерело життєвих і трудових здібностей та обдарованості дитини, її становлення як працівника.

2.2. Особистісна орієнтація загальноосвітнього і профільного навчання, особистісне та професійне самовизначення старшокласників на основі персоналізації та профілізації змісту і методів їх освіти

Розвиток особистості дитини як майбутнього працівника з певними властивостями, здібностями не зводиться тільки до формування знань, умінь і навичок (тобто деяких елементів особистості, що містяться переважно у підструктурі її досвіду), на основі лише навантаження на сприйняття, пам'ять, мислення та уяву дитини. Проте саме таке звужене розуміння мети педагогічної роботи з розвитку особистості в учнів фактично панує в масовій загальноосвітній школі. Потрібні серйозні перетворення навчально-виховного процесу, його трансформація з суто предметно спрямованого у дійсно особистісно орієнтований процес.

Для досягнення мети розвитку в учнів властивостей особистості майбутнього працівника — як суб'єкта навчальної та трудової діяльності — необхідно особистісно збагатити, удосконалити зміст і методи навчально-виховної роботи в системі освіти, поставивши в центр роботи школи особистість учителя й учня, розглядаючи їх як такі, що реалізують і набувають в умовах школи складної, цілісної системи особистісних властивостей. Останнє має забезпечити регуляцію навчальної і позанавчальної діяльності, що мають своєю передумовою і результатом актуалізацію і створення учнем якісно інших, ніж це потрібно за традиційним підходом, особистісно та професій-

но значущих властивостей. При цьому, зрозуміло, слід не відкидати, а використовувати найкраще у традиційному підході.

Тому виникає необхідність у трансформації існуючих та розробці нових програм навчально-виховної роботи з учнями, які включають елементи персоналізації та профілізації (передпрофесіоналізації) у зміст даної роботи. Така трансформація стає можливою за умови реалізації певного типу диференційованого та інтегрованого особистісно орієнтованого та профілізованого навчання і виховання молоді на шкільному, класному, внутрішньокласному і, нарешті, на персональному рівнях [109].

При цьому логічно виходити (і послідовно дотримуватися) з деякого фундаментального визначення особистості як еталону такої особистісної орієнтації навчально-виховного процесу. Серед наявних в нашому розпорядженні близько 40 визначень особистості найбільше підходить для цієї мети сформульоване ще у 1890-х роках видатним філософом, психологом і педагогом, який навчався у Санкт-Петербурзі, а пізніше працював професором у Ніжині, Одесі, Москві та знайшов вічний спокій у Кочетку на Харківщині – Миколою Яковичем Гротом (1852-1899). Він вважав, що особистість – «це не тільки органічна індивідуальність, але і «над-індивідуальне», божественне, творче начало» в людині. І, що дуже важливо, – «...безпосереднє завдання кожної особистості – створити і підтримати, зберегти або врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожертвуванням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, пестити, оберігати і рятувати від смерті все живе – ось загальна формула» [114, с. 51, 52].

Головне в особистості, за М.Я. Гротом, – понад-індивідуальне (тобто суспільне, гуманістичне), духовне (моральне, естетичне, наукове), творче (трудове, продуктивне) начало, до розвитку і підтримки якого повинна прагнути сучасна особистісно орієнтована система освіти.

В якості особистісного орієнтиру системи освіти може виступати сукупна контент-частотна формула особистості, яка розроблена нами на основі контентного аналізу 40 визначень особистості вітчизняних філософів, психологів і педагогів. Ця формула наведена нижче і включає в себе перелік найбільш часто (див. число у дужках) використаних у цих 40 визначеннях атрибутів:

1. Соціальність (31) – 2. Творчість (21) – 3. Людяність (20) – 4а. Самість, самосвідомість, тобто «Я» (18) – 4б. Духовність (18) – 5а. Культурність (16) – 5б. Життєвість (16) – 6а. Індивідуальність (13) – 6б. Цінність (13) – 7. Розвинутість (11) – 8. Діяльність (10) – 9. Відносність (ставленнєвість) (9) – 10а. Суб'єктність (8) – 10б. Формальність (8) – 11а. Вершинність (7) – 11б. Здатність до оволодіння, засвоєння світу (7) – 11в. Свідомість (7) – 12а. Історичність (6) – 12б. Організованість (6) – 12в. Психологічність (6) – 13а. Унікальність (5) – 13б. Об'єктність (5) – 13в. Якісність (5) – 14а. Наявність специфічних властивостей (4) – 14б. Вчинковість (4) – 14в. Динамічність (4) – 14г. Колективність (4) – 14д. Світоглядність

(наявність поглядів, принципів, переконань) (4) — 14е. Системність (4) — 15а. Відповідальність (3) — 15. б. Внутрішній характер (3) — 15в. Ідеальність (3) — 15г. Матеріальність (3) — 15д. Носій, володар властивостей (3) — 15е. Комунікативність (3) — 15ж. Сукупність властивостей (3)...

Ми зупиняємо цей перелік на атрибуті «сукупність властивостей», оскільки, починаючи з наступної позиції № 16 (частота вживання 2) помітно збільшується кількість атрибутів і перелік починає включати прогресивно зростаючу їх кількість (в перспективі майже до безкінечності), до яких підключається фактично весь тезаурус вітчизняних теорій особистості, що стоять за представленими визначеннями, а їх, як ми вже вказували, нараховується більше 40.

Відповідним до цієї сукупної формули особистісним орієнтиром може виступати запропонована нами тривимірна поетапно конкретизована психологічна структура особистості, презентована на свему четвертому етапі конкретизації у вигляді матриці категорій і понять у розділі 1.4. Для нас важливим є передбачений цією матрицею перелік підструктур вертикального соціально-психолого-індивідуального виміру (здатність до спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологія, психосоматика) та етапів-компонентів діяльнісного виміру (потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворювальний, операційно-результативний, емоційно-почуттєвий), що відповідають підлітковому та юнацькому віку генетико-розвивального виміру цілісної структури особистості. Саме на особистісний зміст цієї матриці ми будемо орієнтуватися у своїх подальших міркуваннях.

Наведені вище властивості особистості як мета особистісно орієнтованої освіти мають бути реально і свідомо представлені у змісті програми і методах навчально-виховної роботи, у формах організації діяльності і поведінки учнів у ході профільного навчання і виховання, самонавчання і самовиховання, особистісного та професійного самовизначення зростаючої особистості старшокласника. Тому, потрібні відповідні психолого-педагогічні перетворення саме на змістовно-програмному та процедурно-методичному рівнях освіти особистості.

Особливої уваги вимагають перехідні періоди у становленні особистості, для яких властива зміна провідних діяльностей, самого характеру навчально-виховного процесу. Ігнорування цих переходів системою освіти призводить до втрати цілісності в часі, послідовності процесу формування особистості у дитячому, підлітковому та юнацькому віці. Таких головних переходів мінімум два — від дошкільного дитинства до шкільного (в останньому існують не менш впливові якісні субпереходи від початкової школи до середньої, від середньої — до старшої) і від загальної середньої освіти до вищої. У цих перехідних моментах змінюються психологічні основи навчально-виховної діяльності, які повинні враховуватися всією системою освіти, якщо вона є дійсно системою.

Так, складні і недостатньо розроблені проблеми виникають при переході від середньої загальної освіти до вищої освіти та професійної підготовки та діяльності, де спостерігаються помітні втрати у становленні та реалізації особистісного, творчого, духовного потенціалу молоді. Однією з причин цього є принципово різна природа навчальної та продуктивної праці, яка не враховується належною мірою в системі освіти.

Що стосується змісту і методів навчально-виховної роботи з підлітками та юнаками, то характер психологічної структури особистості, аналіз біографічних даних про розвиток видатних діячів науки, техніки, культури, існуючих відомостей про становлення творчо обдарованої молоді, власний дослідницький та викладацький досвід автора — все це свідчить про те, що для навчання і виховання особистості в цьому віковому періоді доцільно розробити і використовувати спеціальну комплексну програму. Мова йде в даному випадку саме про психолого-педагогічну програму, що реалізує певну формулу особистісно орієнтованої освіти, яка має органічно включатися у предметний її зміст і базуватися на певному синтезі психології та педагогіки (психопедагогіка освіти).

Пропонована нами комплексна психолого-педагогічна програма розвитку особистості учнів як майбутніх працівників базується на майже тридцятирічному досвіді роботи автора теоретичним і практичним психологом системи освіти і розрахована на три роки — вона охоплює старший шкільний вік, тобто завершальну ланку загальної середньої освіти, яка є фактично перехідною від шкільної до вищої освіти. При цьому мова йде, звичайно, не про негайне введення якоїсь принципово нової навчально-виховної програми, а про поступову, протягом саме трьох років, гнучку трансформацію існуючих предметних навчальних програм, їх особистісне, суспільне, творче, гуманістичне, рефлексивне, духовне, культурне тощо насичення і поглиблення, тобто ампліфікацію, за висловом О. В. Запорожця, їх змісту та методів, коли зберігаються і збагачуються найбільш цінні загальноосвітні та профільні предмети, і, разом з тим, інноваційно вводяться якісно нові, особистісні та професійні орієнтації та актуалізації.

Поступово склалися принципи такого особистісно орієнтованого навчання та виховання старшокласників в умовах загальноосвітнього профільного навчального закладу [109].

1. Принцип центрації всієї навчально-виховної роботи на особистості учнів, вчителів, вихователів, батьків, керівників навчального закладу, актуалізації всього особистісного потенціалу в загальній шкільній атмосфері і взаєминах між членами учнівського, педагогічного та батьківського колективу школи, насичення особистісним духом минулого, сьогодення і майбутнього школи, кожного учня, вчителя, батьків. При цьому розвиток зрілої, самодостатньої для періоду закінчення школи особистості з певним творчим потенціалом має розглядатися як мета роботи школи, що визначає отримання кінцевого результату — повноцінної особистості її випускника.

Необхідною умовою для цього є наявність у школі практичного психолога (психологів), який виконує усі передбачені наявними нормативами види робіт психологічної служби — психопросвітницьку, психодіагностичну, психорозвивальну, психоконсультативну, психотерапевтичну, психореабілітаційну тощо. Він має бути здатним підвищувати власну предметну і профільну компетентність, а також психологічну компетентність педагогів.

2. Принцип створення та роботи в школі спеціального експериментального творчого класу-колегіуму для здібних і обдарованих старшокласників, що взаємодіє з іншими профільними класами; цей клас-колегіум створюється на основі вільної, демократичної, відкритої, обґрунтованої, ротатійної (щорічно) процедури комплектування і допускає як конкурсний відбір за наявності надлишку бажаючих, так і згортання, за відсутності конкурсу, такого класу-колегіуму до групового «ядра» учнівської інтелектуально обдарованої молоді, тобто до рівня чітко визначеної внутрішньокласної групи здібних та обдарованих учнів, з якою ведеться додаткова психологічна та профільна робота; така схема роботи повинна моделювати реальні взаємини звичайних (ще не ідентифікованих як обдаровані), з одного боку, та обдарованих, талановитих людей, з іншого боку, в суспільстві і, загартовуючи останніх, виключати втрату суспільством вже у школі обдарованості, адаптуючи звичайних і обдарованих один до одного. У даній схемі психолого-педагогічної роботи диференціація та інтеграція повинна здійснюватися не тільки за вибраними учнями предметами, але і за здібностями, обдарованістю особистості старшокласників, що передбачає систематичне проведення тестування, опитування, спостереження за творчими досягненнями учнів, зокрема у вигляді творчих особистісних проєктів.

3. Принцип здійснення послідовної особистісної та профільної диференціації та інтеграції особистісно орієнтованого профільного навчання та виховання учнів у контексті загального профілю школи і переходу від загальношкільної профілізації до класної, внутрішньокласної та персональної профілізації. При цьому доцільно підвищувати готовність вчителів до використання спеціальних психологічних засобів розвитку особистості та профілізації навчання учнів у співпраці зі шкільним психологом. Загальна передумова здійснення відповідної спільної психолого-педагогічної роботи полягає у забезпеченні професійного самовизначення учнів на базі їх особистісного самовизначення.

4. Принцип переходу в роботі з учнями у класі-колегіумі від розвитку та актуалізації загальних здібностей та обдарованості до саморозвитку і самоактуалізації на їх основі спеціальних здібностей та обдарованості. Відповідно до все більш обумовленої та самовизначеної диференціації та інтеграції особистісно орієнтованого профільного навчання і виховання доцільно використовувати предметний розвивальний потенціал як загальноосвітніх дисциплін, так і найважливішої для розвитку особистості дисципліни — психології. Без психології здійснення всієї психолого-пе-

дагогічної роботи в рамках особистісного підходу залишається звичайною декларацією. При цьому ми розглядаємо психологію не як тільки «науку про душу» (що загальновідомо з підручників), а як «науку про душу, що породжує дух» (образи, ідеї, уявлення, теорії тощо). Тоді така психологія природно й органічно об'єднується з педагогікою як наукою про «ведення учня», тобто наукою про організацію процесу навчання і виховання молоді, про освіту особистості. При цьому істотно розширюється поняття творчості. До наукової, технічної творчості приєднується психологічна творчість, що полягає у творенні себе та інших як особистості. Це стає можливим також через творчу самоактуалізацію духовних вчинків особистості, таких, наприклад, що запропонував академік І. Д. Бех: патріотичний, служіння, відданості, вірності, збереження честі, поваги, подяки, уважності, самовіддачі, самостійності, скромності, допомоги, згуртованості, примирення, присвяти, милосердя, прощення, чесності, старанності, благородства, життєвий вчинок, благодіяння, великодушня, опіки і т.д. Перехід від визначення до самовизначення, від розвитку до саморозвитку, від актуалізації до самоактуалізації забезпечується переходом від класних і групових занять до індивідуальних і консультативних, від навчання і виховання до самонавчання і самовиховання [8].

5. Принцип уведення все більш особистісно і профільно насичених додаткових факультативних уроків, курсів або позашкільних занять, консультацій, тематика яких відповідає суб'єктивній потребі обдарованих старшокласників у виході за рамки обов'язкової програми навчання і виховання та об'єктивної необхідності їх розвитку як творчо обдарованої особистості, котра вступає на шлях створення нових культурних цінностей.

6. Принцип здійснення гнучкої, поступової, дозованої трансформації загальноосвітнього предметного навчання у предметно-особистісне та особистісно-предметне профільне, передпрофесійне навчання і виховання, самонавчання і самовиховання здібних та обдарованих старшокласників класу-колегіуму, що забезпечує одухотворення, креативізацію, інноватизацію навчально-виховного процесу вчителями-предметниками, які беруть на себе місію педагогів-психологів, психологів-педагогів, спеціально підготовлених для цього на рівні психолого-педагогічної майстерності.

7. Принцип переведення зазначених особистісно орієнтованих профільних передпрофесійних тенденцій із зовнішнього соціально-психологічного плану життя школи та класу-колегіуму у внутрішній особистісний план, тобто план особистісного та професійного самовизначення старшокласника як випускника школи зі сформованою стійкою особистісною основою наступної успішної професійної підготовки у вищому навчальному закладі і подальшої творчої продуктивної праці у суспільстві. При цьому робота обдарованих учнів класу-колегіуму має бути відкритою для звичайних учнів інших класів, які можуть працювати за програмою роботи класу-

колегіуму, а при певних досягненнях — перейти в такий клас (за необхідності можуть бути створені додаткові класи-колегіуми).

Передбачаються три роки (етапи) для впровадження такої програми, яка починається в 9-му і закінчується в 11-му класі загальноосвітнього навчального закладу.

При визначенні змісту і методів роботи у даному напрямі вихідним став наш досвід організації роботи колегіумів для обдарованих учнів у різних їх формах.

Так, в 1993 році, в процесі виконання Державної програми «Діти Чорнобиля», нами був організований так званий виїзний психолого-педагогічний колегіум, призначений для роботи з обдарованими старшокласниками у навчальних закладах, розташованих в зоні радіоекологічного контролю. Зазначимо, що саме поняття «колегіум» (яке ми трактуємо як навчальний заклад «колег по уму», тобто як колегіальний особистісний розум психологів, педагогів та обдарованих старшокласників, який об'єднується в процесі навчання і виховання особистості учнів), вигідно відрізняється від близького за своїм етимологічним значенням до природи особистісного підходу слова «ліцей» (яке ми трактували як збори в навчальному закладі окремих «осіб» (рос. *лиц*), що розвиваються у «соборну особистість» — про це добре написав у своїх царськосельських віршах О. С. Пушкін). Тому дане позначення навчального утворення як колегіуму, що здавна використовується у вітчизняній педагогіці, ми закріпили в нашому досвіді роботи.

У 1996 році автор брав участь як голова опікунської ради в організації приватного дитячого дошкільного закладу, названого «Оболонський колегіум», який проіснував кілька років і був потім перетворений на державний дошкільний навчальний заклад.

У 1997 році розроблена для зазначеного вище навчального закладу концепція психолого-педагогічної роботи була удосконалена і стала основою для відкриття на батьківщині автора, у Дніпропетровській області, Новомосковського колегіуму № 11, кваліфікований педагогічний колектив якого під керівництвом директора Тетяни Миколаївни Третьякової перетворив рідну школу автора в один з найкращих навчальних закладів Дніпропетровщини та України. Колегіум в даний час інтенсивно розвивається і входить до числа 100 найкращих загальноосвітніх навчальних закладів України, про що свідчать численні дипломи та золоті медалі, здобуті на всеукраїнських та міжнародних виставках і конкурсах.

У 1997-1998 роках автор проводив протягом двох років заняття зі старшокласниками приватного класу-колегіуму в Київському природничо-науковому ліцеї № 145 за спецкурсом «Психологія особистості вченого» в рамках психологічного забезпечення профільної підготовки ліцеїстів як майбутніх науковців. У ці ж роки аналогічна робота здійснювалася у ряді київських гімназій (№ 136, № 178 та ін.) і деяких загальноосвітніх навчальних закладах Київської області. Цей досвід послужив основою для обгрун-

тування ідеї класу-колегіуму як організаційного центру психолого-педагогічної роботи школи з обдарованими старшокласниками.

Загальна логіка особистісно орієнтованої трансформації навчально-виховного процесу може бути представлена у вигляді п'яти стадій:

I. Предметне навчання, результатом якого є знання, уміння, навички з певних навчальних дисциплін (до 8-го і з початку 9-го класу).

II. Предметно-особистісне навчання і вибір профілю навчання, в ході якого кожний предмет викладається як такий, що орієнтується на відповідну базову властивість (підструктуру) особистості (перша половина 9-го класу).

III. Особистісно-предметно-профільне навчання, в ході якого кожний предмет засвоюється в контексті сформованої для нього базової властивості та усієї особистості в цілому, тобто на основі особистісного самовизначення, та з елементами поглибленого засвоєння навчальних предметів як профільних (друга половина 9-го класу).

IV. Особистісно-орієнтоване профільне навчання з поглибленим опануванням учнями предметів обраного профілю на основі особистісного й профільного самовизначення (10-й клас).

V. Особистісно-профільно-передпрофесійне навчання і виховання учнів на основі поглибленого особистісного та професійного самовизначення, з вибором професії та напрямку професійної підготовки у ВНЗ (11-й клас).

Для докладної характеристики зазначеної особистісної та профільної трансформації навчально-виховного процесу конкретно охарактеризуємо кожну стадію.

I стадія, суто предметного навчання, представлена навчальними дисциплінами, котрі відповідають базовому плану середньої загальноосвітньої школи для старших класів (див., зокрема, Зайченко І. В. Педагогіка: Підручник. — К.: 2008. Бібліотека українських підручників):

Предмети та курси інваріантної частини для 9-11-их класів:

Суспільствознавство (Історія України; Всесвітня історія; Українознавство; Основи суспільствознавства; Право; Економіка; Людина і світ).

Мова і література (Українська мова; Українська література; Зарубіжна мова; Зарубіжна література; Мови національних меншин).

Культурознавство (Мистецтво; Художня культура; Основи етики та естетички).

Природознавство (Природознавство; Фізика; Географія; Астрономія; Хімія; Біологія; Екологія).

Математика (Математика; Алгебра; Геометрія).

Фізична культура і здоров'я (Фізична підготовка; Допризовна підготовка юнаків; Безпека життя і діяльності людини).

Технології (Трудове навчання; Виробництво; Технологічні основи виробництва; Інформатика).

Варіативна частина.

Курси за вибором (факультативи, додаткові години на індивідуальні та групові заняття).

Аналіз змісту предметів наведеного переліку свідчить про те, що жодна навчальна дисципліна і всі вони разом не передбачають спеціального вивчення особистості і тим більше — формування в учнів повного набору властивостей особистості. Профорієнтаційний потенціал даного переліку також не дуже високий, оскільки навчальні дисципліни, хоча і мають фундаментальний характер, але не передбачають професіографічного їх розгляду. Передбачені планом *Трудове навчання, Виробничі технології, Технологічні основи виробництва* мають переважно початковий попередній характер, не забезпечують широкої професійної орієнтації та підготовки. Особистісне та професійне самовизначення як мета навчання і виховання значною мірою залишаються поза базового навчального плану. Тому постає проблема поступової особистісної орієнтації і додаткової профілізації даних шкільних дисциплін, що здійснюється на другій стадії трансформації в межах запланованих годин навчання.

II стадія, предметно-особистісного навчання і вибору профілю навчання, в ході якого кожний предмет викладається педагогом за допомогою психолога як такий, що орієнтується на відповідну базову властивість (підструктуру) особистості. Це передбачає здійснення первісної особистісної орієнтації кожного навчального предмету на ту чи іншу підструктуру особистості. Кожна дисципліна усвідомлюється як така, що має певний особистісний потенціал, який психолого-педагогічно має використовуватися значно більше. Представимо це у наступному вигляді: ліворуч наведемо предметні дисципліни, а праворуч — базові властивості (підструктури) особистості, які мають стати предметом особистісної орієнтації при викладанні кожної з дисциплін чи їх групи. При цьому порядок розташування навчальних дисциплін в таблиці 2.1 буде підпорядковуватися порядку наведення підструктур особистості: здатність до спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологія, психосоматика особистості.

Таблиця 2.1

Предметні дисципліни та відповідні до них базові властивості особистості, які мають стати предметом особистісної орієнтації навчання

Предметні дисципліни	Базові властивості (підструктури) особистості
Мова і література	спілкування
Суспільствознавство	спрямованість
Культурознавство	характер
Людина і світ Психологія (як курс за вибором)	уся структура особистості та самосвідомість

Технології та всі інші дисципліни	досвід
Природознавство Математика	інтелект
Біологія	психофізіологія
Фізична культура і здоров'я	психосоматика

На даній стадії переважаючими засобами роботи педагогів і шкільних психологів стають психопросвітницькі, що реалізуються у вигляді психологізованих, персоналізованих уроків та факультативних занять, в яких усвідомлюється особистісне значення навчальних предметів при диференціації взаємовідповідних предметів і підструктур особистості учнів — таким чином закладаються елементи особистісного самовизначення як основи подальшого професійного самовизначення.

III стадія, особистісно-предметно-профільного навчання, в ході якого кожний предмет засвоюється в контексті сформованої для нього базової властивості та усєї особистості в цілому, тобто на основі особистісного самовизначення, та в контексті поглибленого засвоєння навчальних предметів як профільних (друга половина 9-го класу). Ми використовуємо на даному етапі для позначення профілів навчання відому класифікацію професій, запропоновану Є. М. Клімовим, яка передбачає п'ять великих їх груп: Людина-Людина, Людина-Природа, Людина-Знак, Людина-Образ та Людина-Техніка. При цьому психолого-педагогічна робота вчителів і психолога насичується запропонованими цим спеціалістом профорієнтаційними заходами.

Таблиця 2.2

Схема особистісно-предметно-профільної взаємовідповідності при здійсненні особистісного та профільного самовизначення дев'ятикласників

Підструктури особистості	Предметні дисципліни	Профілі
Спілкування	Мова і література	Людина-Людина Людина-Знак
Спрямованість	Суспільствознавство	Людина-Людина Людина-Знак
Характер	Культурознавство	Людина-Людина Людина-Образ
Самосвідомість Уся структура особистості	Людина і світ Психологія (як курс за вибором)	Людина-Людина Людина-Знак Людина-Природа
Досвід	Технології та всі інші дисципліни	Людина-Людина Людина-Знак Людина-Техніка

Продовження таблиці 2.2

Інтелект	Природознавство Математика	Людина-Природа Людина-Знак
Психофізіологія	Біологія	Людина-Людина
Психосоматика	Фізична культура і здо- ров'я	Людина-Природа

Третя стадія має забезпечити розгортання особистісного та профільного самовизначення дев'ятикласників, що необхідне для наступного свідомого вибору професії.

IV стадія, особистісно-орієнтованого профільного навчання з поглибленим опануванням десятикласниками предметів обраного профілю та поглибленим особистісним і профільним самовизначенням. Робота педагогів і психолога передбачає виконання психопросвітницьких, психодіагностичних і психорозвивальних заходів, в тому числі і залучення старшокласників класу-колегіуму до виконання творчих особистісних проєктів. При цьому діагностуються і розвиваються властивості усієї структури особистості учня, на основі чого здійснюється його особистісне самовизначення (самопізнання та самоідентифікація) як основа зіставлення з вимогами до особистості з боку профілів навчання і професійного самовизначення (самопізнання та самоідентифікація).

Таблиця 2.3

Схема вивчення десятикласниками власної особистості у зіставленні з існуючими у школі профільними дисциплінами та визначення свого професійного рівня

Підструктури особистості	Предметні дисципліни	Результат
Усвідомлення учнями найбільш розвинених властивостей у профілі власної особистості та їх зіставлення з предметними дисциплінами як профільними	Вибір відповідних профільних предметів та поглиблене їх засвоєння у зіставленні з власними якостями та групами професій	Визначення власного профілю навчання та професії

V стадія, особистісно-профільно-передпрофесійного навчання і виховання одинадцятикласників на основі поглибленого особистісного та професійного самовизначення, що завершується вибором професії та напрямку професійної підготовки у ПТНЗ та ВНЗ. На цій стадії продовжується психодіагностика особистості кожного учня у класі-колегіумі, профконсультативна робота з ними, виконання і презентація профільних творчих особистісних проєктів на олімпіадах, конкурсах МАН. Межово конкретно визначається професія та напрямок подальшої професійної підготовки. Особистісне самовизначення виступає основою професійного самовизначення. Додатково викладаються на замовлення учнів або вивчаються за рекомендацією психолога відповідні галузі прикладної психології, що забезпечує краще професіографічне та психографічне ознайомлення учнів з обраною професією.

Таблиця 2.4

Схема особистісно-профільно-передпрофесійного навчання і виховання одинадятикласників на основі поглибленого особистісного та уточненого професійного самовизначення

Підструктури особистості	Предметні дисципліни	Результат
Поглиблене особистісне самовизначення	Засвоєння дисциплін загальноосвітнього, профільного та галузево-психологічного циклів на основі особистісного та професійного самовизначення випускниками школи, остаточний вибір ними професії та напрямку подальшої професійної підготовки у ПТНЗ або ВНЗ	Уточнене професійне самовизначення

На даній стадії можливе викладання в межах курсу за вибором *Психологія* інтегрованої системи психолого-педагогічних особистісно-предметно-профільно-психологічних дисциплін, зокрема розділів психології особистості і професійної психології (із психограмами та професіограмами), відповідно до професійних і спеціальних галузей психології за схемою, представленою у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Схема поглибленого галузевого викладання курсу за вибором *Психологія*

Особистісно-предметно-профільно-психологічні дисципліни	Предметні дисципліни	Професійні і спеціальні галузі психології
Психологія спілкування	Мова і література	Психологія мовлення Психолінгвістика Психологія іноземної мови Психологія літературної діяльності
Психологія спрямованості	Суспільствознавство	Соціальна психологія Історична психологія Юридична психологія Економічна психологія
Психологія характеру	Культурознавство	Психологія культури Психологія мистецтва Психологія духовності Аксіологічна психологія
Психологія особистості	Психологія	Загальна психологія
Психологія досвіду	Технології	Психологія праці та інженерна психологія Інформаційна психологія
Психологія інтелекту	Природознавство Математика	Екологічна психологія Психологія наукової творчості
Основи психофізіології та психосоматики	Фізична культура і здоров'я	Психологія спорту Військова психологія Психологія здоров'я Психологія безпеки життєдіяльності Психотерапія

Отже, викладена вище схема поступової особистісної орієнтації загальноосвітньої та профільної підготовки старшокласників забезпечує їх особистісне та професійне самовизначення на основі низки психолого-педагогічних заходів. При цьому забезпечується наступність у загальноосвітній та профільній, передпрофесійній підготовці та перехід до обраного напрямку професійної підготовки у ПТНЗ або ВНЗ та професійної праці на виробництві. Однак, це потребує значної персоналізації, психологізації, профілізації навчально-виховного процесу на основі більш глибокої, власне психолого-педагогічної профілізованої підготовки вчителів і шкільних практичних психологів, що зараз поступово здійснюється у школах нового типу.

2.3. Культурно-психологічний розвиток і саморозвиток особистості студентів в умовах професійної підготовки у вищих навчальних закладах: експериментальні підходи

Важливим детермінуючим аспектом психічного розвитку особистості є, на нашу думку, розвиток її психологічної культури, в якому відображається ціннісна сторона становлення особистості, тобто те, що визначає необхідність, потребу, мотивацію, сенс її розвитку як культурного, ціннісного феномена. Психологічна культура виступає при цьому як інтимна складова загальної та професійної культури особистості, оскільки виявляється і базується на все більш усвідомлюваному засвоєнні, формуванні та реалізації психологічних знань, умінь, навичок, здібностей до ефективної психологічної діяльності. Психологічна діяльність все виразніше виступає як внутрішньо необхідна для ефективної організації будь-якої іншої, зокрема трудової та професійної діяльності і в цьому плані дійсно є основою психологічної культури особистості, як це справедливо стверджує Я.Л. Колосінський [див. у 113]. Саме тому властивості особистості і, кінець кінцем, сама особистість, як регулятор психологічної діяльності, поступово сприймається всезростаючою вартістю — особливо в екстремальних ситуаціях, що вимагають актуалізації її глибинних психологічних ресурсів.

Можна систематизувати психологічні цінності особистості відповідно до кожного з її структурних елементів, яким відповідає свій вид психологічної культури.

Так, **психологічна культура спілкування** презентується такими вершинними якостями особистості, як комунікабельність, здатність до взаєморозуміння, самовираження і творчої взаємодії, толерантності і співпереживання тощо — в їх рефлексії особистістю як цінності.

Мотиваційно-смыслова культура включає в себе значущі для особистості гуманістичні мотиви й інтереси, схильність до духовних цінностей (Добро, Краса, Істина), моральні ідеали, наявність сенсу і мети життя, потяг до гармонії світу й особистості, відданість творчій проблемі тощо.

Характерологічна культура особистості передбачає визнання нею цінності таких рис характеру, як ініціативність, доброта, допитливість, че-

сність, цілеспрямованість, сміливість, наполегливість, акуратність, організованість, працелюбство, дотепність, дисциплінованість, вимогливість до себе, почуття здорового глузду та внутрішньої свободи, оптимізм, відповідальність, совісність, відданість психологічним цінностям тощо.

Рефлексивну культуру утворюють такі властивості особистості, як здатність до адекватного самопізнання і самооцінки, до вольової саморегуляції, самоорганізації, самоудосконалення і самоактуалізації власної особистості, почуття власної гідності, альтруїстичний егоїзм. Завдяки рефлексії психологічні цінності в своєму розвитку переміщуються в центр свідомості особистості, закріплюються, стають стійкими, значущими, дієвими регуляторами творчої, продуктивної професійної діяльності.

Едукаційна, освітньо-психологічна культура представлена прагненням особистості до неперервної освіти протягом життя, психологічною освіченістю особистості, наявністю наукового світогляду, научуваністю, виховуваністю (як здатністю до особистісного саморозвитку), професійною компетентністю (система психологічних знань, умінь, навичок), життєвим досвідом, мудрістю вчинків і дій, цінність яких для особистості не визиває сумнів.

Інтелектуальна культура особистості включає у свій склад такі цінності, як інтелектуальна ініціатива, здатність сприймати новизну, спостережливість, діалектичне і системне мислення, винахідливість, оригінальність, нестандартність мислення, творча уява, фантазія, інтуїція, критичність розуму, теоретичне і практичне мислення, стратегічність мислення, почуття нового, гармонії та єдності світу, любов до істини — тобто всі ті здібності, що забезпечують ефективне пізнання, дослідження і перетворення предметного світу та удосконалення власної особистості як цінності.

У склад **психофізіологічної культури** входить ціннісне усвідомлення особистістю таких своїх властивостей, як чутливість сенсорних органів, рухливість, пластичність нервової системи, її працездатність, врівноваженість, ретельність, емоційність, які представлені у типі темпераменту як психофізіологічному фундаменті особистості.

Психосоматична культура передбачає наявність такого ставлення особистості до свого тіла, яке забезпечує його гармонійний оптимальний функціональний стан, здоров'я, позитивне самопочуття, задоволення від виконання ним фізичної, психічної та духовної активності.

Підкреслимо, що досвід цивілізації, наукові та життєві дані свідчать про те, що вказані особистісні властивості забезпечують успішність, ефективність, креативність, продуктивність людської діяльності, через що і мають усвідомлюватись як незаперечні, необхідні для ефективної діяльності і поведінки психологічні цінності. Вони детермінують і виявляються у певних вершинних ситуаціях, видах діяльності та соціальної поведінки, громадських актах і вчинках. Ми можемо навести цей ряд видів акмеологічної активності людини, які утворюють ситуації вияву її психологічної куль-

тури та особистісної цінності. Це героїчні громадянські вчинки, наукові відкриття, винахідництво, кваліфікована продуктивна праця, самопожертвування духовних подвижників, прояви таланту у мистецтві, творча праця, дружба і любов, чесна, гуманістична, альтруїстична, моральна лідерська поведінка, спортивні досягнення, благодійність, педагогічне новаторство, психологічна допомога людям, позитивна правова поведінка, щасливе сімейне життя — тобто все те, що забезпечує прогрес людства і благополуччя кожної особистості.

Ці прояви психологічної культури в ціннісних якостях особистості та у вершинних життєвих та професійних ситуаціях протистоять протилежним до них якостям деградуючої особистості і ситуаціям неоварварства, що властиві кримінальному світові та... деяким засобам масової інформації, які у гонитві за сенсацією свідомо і надміру до потреб суспільства демонструють сцени насильства, розпусти, ненависті, експлуатації, злочинності, наркоманії, проституції, сучасного рабства, тероризму тощо.

Сукупність вищезазначених цінностей психологічної культури має розглядатись (особливо на фоні ознак безкультур'я та належності до певних субкультур) як концентроване джерело і водночас ідеальна мета оновлення змісту освіти, зокрема, професійної освіти. У закономірностях розвитку психологічної культури доцільно розпізнавати витоки нових культурно-психологічних методів і технологій професійної підготовки учнівської, зокрема студентської молоді.

Все це свідчить про необхідність розробки і широкого впровадження у систему освіти взагалі і професійної освіти, зокрема, нових культурно-психологічних, ціннісно-рефлексивно-креативних методів і технологій. Це може відбуватися шляхом ще більш інтенсивного, безпосереднього і тотального включення культурних цінностей у систему освіти і серед них, передусім, — цінностей психологічної культури. Одним із перспективних напрямків цього процесу може стати асиміляція змістом і методами системи освіти якостей психологічно культурної особистості та моделювання у різних формах, видах і методах виховання і навчання вказаних вершинних культурологічних ситуацій. Відповідної перебудови і культуротворчої трансформації потребують традиційні форми навчально-виховної роботи вчителів і викладачів (урок, лекція, самостійна робота, практичні заняття, семінари, індивідуальні бесіди, консультації) та практичних психологів за усіма напрямками їх роботи в системі освіти — психологічна просвіта, психодіагностика, консультація, реабілітація, психокорекція, психотерапія, психотренінгова розвивальна робота. Після експериментального опрацювання психологами культурно-психологічні методи і технології можуть бути передані педагогам.

У наших дослідженнях поступово визначаються принципи розвитку психологічної культури особистості учнівської молоді, серед яких можна виділити:

а) принцип аксіологізації особистості учня, визнання її честі та гідності, їх підтримка на основі свідомого підсилення доцільності, особистісного сенсу, значущості засвоєння і використання системи психологічних знань, умінь, навичок, здібностей як особливих цінностей — з метою покращення професійної підготовки і трудової діяльності молоді;

б) принцип рефлексивності, тобто усвідомлення усіма можливими засобами вказаної системи психологічних знань, умінь, навичок, здібностей як пріоритетних особистісних вартостей;

в) принцип креативності — досягнення особистістю рівня вершинних проявів у власній діяльності саме через засвоєння, розвиток, продукування і творче використання психологічних цінностей;

г) принцип наступності проявів психологічної культури у неперервному ланцюгу поколінь її діячів і включення учнів у цей нескінчений процес культуротворення;

д) принцип психолого-педагогічного моделювання вершинних ціннісно-рефлексивно-креативних ситуацій в умовах загальноосвітньої та професійної підготовки та діяльності особистості;

е) принцип трудового, патріотичного, етичного, естетичного, почуттєвого піднесення та емоційного закріплення культуротворчих процесів і результатів у ході загальноосвітньої та професійної підготовки особистості учнівської молоді.

У відповідності з цим нами розроблені та апробовані деякі експериментальні методи культурно-психологічної та аксіопсихологічної трансформації системи вищої освіти, удосконалення в цьому плані таких форм занять з психології, як лекція, самостійна наукова робота, семінарське заняття, консультація, залік тощо.

Так, при проведенні лекційних занять зі студентами та аспірантами психологічної спеціалізації за спецкурсами «Історія психології» та «Проблеми особистості у сучасній психології» особлива увага приділяється, на відміну від традиційної схеми передачі студентам знань, умінь, навичок з підручника, на творчий характер подачі матеріалу засвоєння — передусім як творчих здобутків, особистісних вершин конкретного ряду персоналій з неперервного і тому незавершеного процесу наукової творчості багатьох поколінь науковців-психологів. В цьому неперервному потоці творення психологічних знань як цінностей пропонується зайняти місце і студентам-психологам. При цьому вони спонукаються до висування питань, ідей, формулювання проблем і задач як складових цього процесу, створюються умови для включення студентів у самостійну творчу наукову роботу. Особливого значення надається актуалізації студентами запитань, трансформації їх у проблемні ситуації, задачі, теми самостійної наукової роботи. Інакше кажучи, лекції мають виступати джерелом не тільки отримання знань, але і стимулом до науково-психологічного творення студентами знань як цінностей, що забезпечує зростання цінності їх особистості як суб'єкта творення цих цінностей.

У лекційній роботі викладача психологічних дисциплін, в контексті особистісного, ціннісно-рефлексивно-креативного, підходу, розвиток психологічної культури студентів забезпечується, як вже вказувалося вище, першою організацією занять. Наприклад, при викладанні студентам 3-го курсу Київського національного лінгвістичного університету спецкурсу «Історія психології» ми намагалися втілювати у лекційний процес такі тенденції, як персоніфікованість творення здобутків психологічної науки, неперервність процесу наукової творчості, його незавершеність, проблемність, спіралеподібність тощо. Використовувався, зокрема, прийом відтворення історичних ліній становлення психологічних ідей, понять, уявлень, теорій тощо. Нами опрацьовані, конкретно, історичні лінії наукового дослідження проблем темпераменту, душі, рефлексу, поведінки, діяльності, свідомості, самосвідомості, особистості. При цьому підкреслюється цінність засвоєваних знань, їх значущість для професійної діяльності студентів як майбутніх психологів.

Приміром, історична лінія становлення поняття темпераменту починається з первісних уявлень стародавніх китайських, грецьких і римських лікарів, зокрема, Гіппократа, Галена, і продовжується у працях І. Канта, П. Ф. Лесафта, І. П. Павлова, Е. Шелдона, В. Кречмера, Б. М. Теплова, В. Д. Небиліцина, Я. Стреляу, Г. Айзенка, Б. Й. Цуканова. Особливо стимулюються і заохочуються запитання студентів щодо закономірностей, будови, становлення психологічних явищ, процесів — в контексті історичних ліній. Так, за три проблемних (а не інформаційних!) запитання викладачем ставиться студенту позитивна оцінка. Таким чином, на основі запитань, проблем у студентів поступово складається творчий підхід до формулювання теми самостійної наукової роботи.

На лекційних, а згодом і на семінарських заняттях студенти обирають найбільш цікавих, значущих, цінних для себе діячів психологічної науки і конкретизують тему своєї наукової роботи. Вона, звичайно, не зводиться до опису біографії і здобутків вченого, а передбачає аналіз і обов'язково — оцінку його творчих ідей, порівняння їх з ідеями інших вчених тощо, виявлення таким шляхом нових граней у творчості свого улюбленого діяча.

Можна навести сформульовані у такий спосіб студентами (третього курсу факультету англійської мови та літератури) теми наукових робіт:

- «Зигмунд Фройд — мій улюблений психолог» (П. О.);
- «К. Г. Юнг — принц психології» (М. Ю.);
- «Плутарх і наука про психічне» (А. Н.);
- «Погляди С. Л. Рубінштейна на особистість та її місце у світі» (Г. М.);
- «Історія розвитку гіпнозу» (Б. В.);
- «Зигмунд Фройд як гуманістичний психолог» (С. О.);
- «Роль жінки-психолога у становленні сучасної психології (Б. В. Зейгарник)» (П. А.);
- «Стадії розвитку детерміністських поглядів І. М. Сеченова» (С. І.);

- «Тау-тип і акцентуації характеру та зв'язок між ними» (Г. О.);
- «Сократ і Платон: ідеалісти античності про людину» (К. О.);
- «Гомерівська психологія» (Ю. І.);
- «Історична лінія розуміння потреб особистості у роботах видатних психологів (Арістотель, Ламетрі, Т. Браун, К. Халл, Е. Фромм, К. Левін, Д. М. Узнадзе, А. Маслоу)» (Р. А.);
- «Історична лінія розуміння темпераменту: від давньокитайських медиків до Б. Й. Цуканова» (М. М.);
- «Проблема свободи особистості у поглядах Е. Фромма» (Ж. О.);
- «Роль полеміки у становленні наукових поглядів Л. С. Виготського або як виховати науково творчу особистість» (З. О.);
- «Як я розумію неофрейдизм Карен Хорні» (С. М.);
- «Ерік Фромм: концепція руйнівного в людині, феномен історичної дегуманізації» (Б. Т.);
- «Культурно-історичний психолог Л. С. Виготський» (Е. Т.);
- «Жіночий погляд Карен Хорні на проблему жіночої суб'єктивності» (Г. Т.);
- «Остання таємниця життя (Іван Петрович Павлов)» (Д. Ю.);
- «Ернест Кречмер – у колісці темпераменту» (В. Н.);
- «Л. С. Виготський і подальші дослідження у віковій психології» (С. О.);
- «Наукова творчість видатного психолога Платона» (Я. О.) тощо.

Нами пропонується студентам так звана «десятинна» система культурно-психологічного проведення наукових робіт. Самому написанню наукової роботи передують самостійне та з допомогою лектора визначення проблеми і теми роботи в ході ініціюючих лекцій і семінарських занять впродовж 1-го місяця семестрового курсу. Лектор допомагає також визначити джерельну базу в бібліотеці, домашніх фондах, книгарнях, Інтернеті. Розкривається цілісна технологія написання робіт, яка передбачає 10 етапів:

1. Оформлення титульного аркушу з 10 пунктів (назва навчального закладу, відомства – у «шапці», прізвище, ім'я, по-батькові автора і наукового керівника, тема роботи, місто і рік її написання).
2. «Зміст» з 10 пунктів – вступу, розділів і підрозділів, висновку, списку використаних джерел.
3. Вступ з 10 пунктів – актуальність теми, проблема, предмет, мета, завдання, методика, головні положення, їх новизна, теоретичне значення, практичне впровадження.
4. 10 ключових положень по темі з опрацьованої літератури або 10 принципових цитат з творів досліджуваного науковця.
5. 10 коментарів до ключових положень.
6. 10 запитань до опрацьованого матеріалу.
7. 10 відповідей на запитання.
8. Висновок з 10 речень.
9. Список з 10 (не менше) використаних джерел.

10. Вірші по темі наукової роботи (мінімум 10-12 рядків) чи малюнок, узагальнюючий або ілюструючий зміст роботи (не менше 10 елементів).

Зміст роботи має бути викладений не менше (і не більше) як на 10 сторінках. Усі зазначені елементи виконання наукової роботи мають інтенсифікувати, актуалізувати особистісний потенціал автора, а вірші — піднести цінність його діяльності, честь і гідність його особистості.

Так, студентка третього курсу факультету англійської мови та літератури КНЛУ Надія Бондар естетично відобразила свою наукову роботу «Філософський і психологічний спадок Г. С. Сковороди» у таких віршах:

Г. С. Сковорода

Усе життя людини — суперечність.
І маємо ми досягти гармонії.
І виникає певна необхідність —
У задоволенні.

А ми вбачаємо у дійсності
І макрокосм, і мікркосм, і символічний світ.
Хоча все підлягає сумніву,
То де ж знайти той справжній щастя цвіт?

Людина за своєю сутністю
Тотожна Богові, і пізнаючи,
Шукає корінь щастя в спокої,
Малим не задовольняючись.

(2004 р.)

Студент того ж курсу і факультету КНЛУ Тарас Єфименко доповнив свою творчу наукову роботу «Культурно-історичний психолог Л. С. Виготський» власноруч намальованим портретом вченого (який, до речі, суттєво відрізняється від справжнього його вигляду) і наступними віршами:

Багато психологів — мало сердець,
Що рвуться до неба птахом,
Під білим папером — тонкий олівець,
Халупа під срібним дахом.

Та мало колодязів чистих
Для дітей, щоб подати води,
Виготського думки — немов намисто,
Від яблуні спілі плоди.

І хай залишаться у душах
Потоки чистого тепла,
Бо чисте зроду не задушиш,
Брудне — все зникне, як зола.

Студентка Оксана Роман з того ж курсу і факультету КНЛУ відгукнулася на власну творчу наукову роботу про відомого російського психолога і психіатра «Б. В. Зейгарник: моє бачення її життєвого шляху» таким віршем:

Патологія

Бажання зірвалися криком,
до крові розбивають очі,
але не виходить ніщо
поза скло розуму,
хоча й дуже хоче.
Хоча й сама з себе регоче,
кусаються самі зуби,
колюче цілуючи губи,
пошепки озиваються друзі:
лінія звуку
в голові — центрифугі.

Бажання — покарання
не можна позбутись ніяк,
крізь них лежить шлях,
скрізь вони, на всіх вустах,
це розвиток, вдосконалення,
боротьба суперечностей,
суперництво з собою,
що по-різному сприймається
соціальною юрбою!
Пошук саме тих якостей,
які кольорово малюють, їм не треба грати —
вони є самі собою,
добре, якщо схожі з тобою.

Особисте розуміння,
незалежність як фах.
Також шаленість у снах
та зоряна роса на очах.

(2004 р.)

Ці та інші естетичні додатки заслуховуються на останніх заняттях семестрового курсу психології або безпосередньо на заліковій сесії.

Поряд з лекційними заняттями та самостійною творчою науковою роботою, помітний культуротворчий потенціал можуть мати і семінарські заняття зі студентами та аспірантами, але за умов певної їх організації. Остання передбачала включення у семінарське заняття спеціальних психологічних тренінгів.

При проведенні семінарських занять з «Історії психології» зі студентами КНЛУ та інших вищих навчальних закладів нами використовувалась авторська методика так званого рефлексивно-історико-рольового тренінгу. Як вже вказувалося раніше, при підготовці до нього, в процесі визначення теми самостійної наукової роботи, кожний зі студентів обирає собі улюбленого діяча вітчизняної або зарубіжної психології, вивчає біографічні та наукові аспекти його творчості і на час заняття втілювався в образ «свого» діяча.

Зупинимось докладніше на технології проведення такого семінарського заняття.

Рефлексивно-історико-рольовий тренінг має дві частини: підготовчу та основну. Підготовча частина, як вже вказувалося, включена у лекційно-семінарські заняття, коли студенти спонукаються до пошуку у навчальному матеріалі найбільш цікавих, улюблених і цінних для них діячів науки, техніки, культури, вивчають в ході підготовки до семінарів їх біографії, творчі здобутки, аналізують їх в ході написання наукових робіт.

Основна ж частина тренінгу проводиться впродовж одного-двох семінарських занять (2-4 пари) у вигляді співбесіди студентів, які втілюються в образ «свого» творчого діяча і спілкуються від його імені. Тренінг проводиться поетапно, у 5 кроків:

1. Дається інструкція, створюється активне коло безпосередніх учасників рольової гри і менш активне коло спостерігачів, які можуть, за згоди перших, задавати запитання; встановлюються правила їх взаємодії і можливих взаємопереходів між колами учасників.
2. Здійснюється входження представників активного кола у роль обраних творчих особистостей, що супроводжується обов'язковою фразою «Я, учень (П. І. Б.) беру на себе роль мого улюбленого діяча (П. І. Б.) на одне заняття і обіцяю активно співпрацювати з іншими партнерами по спілкуванню». Так говорить кожний представник активного кола, кожний учень-«діяч». Якщо при цьому або по ходу тренінгу хтось із представників кола спостерігачів виявляє бажання включитись у співбесіду, то він обов'язково має проголосити зазначену вище фразу.
3. Кожний з учнів-«діячів» по черзі називає себе ім'ям обраного діяча і коротко, впродовж 3-5 хвилин, розповідає про «свою» біографію, ключові події у житті та творчості, розкриває «свої» основні творчі здобутки. Після цього інші учні-«діячі» пред'являють свої запитання до даного «діяча» і вислуховують його відповіді. Через деякий час черга виступати і відповідати на запитання переходить до наступного учня-«діяча» і т.д.
4. Послідовно в ролі виступаючого та інтерв'юйованого перебувають усі учасники активного кола і, якщо є час і згода цього активного кола, то і деякі члени кола спостерігачів. Бажано записувати запитання і відповіді на магнітофон.

5. За 5-7 хвилин до закінчення заняття, кожний учень виходить зі своєї ролі з обов'язковим проголошенням фрази: «Я, учень (П. І. Б.) виходжу із ролі діяча (П. І. Б.). Мої враження про участь у тренінгу: ...»

На наступному занятті найбільш активні учні-«діячі» можуть виступати в якості тренера-ведучого і самостійно проводити тренінг.

Студенти обирали для тренінгу таких діячів, як М. Фестінгер, А. Міль, К. Хорні, В. Шелдон, Е. Берн, О.Ю. Артемьева, А. Адлер, М. Люшер, С. Гроф, О. Ранк, М. Мейсон. Серед запитань, які студенти-«діячі» задавали один одному, були такі: «Е. Берн» — «А. Адлеру»: «Чому ви так різко розірвали стосунки із З. Фройдом?», «К. Роджерс» — «М. Люшеру»: «Ви сказали, що не створили нічого нового, так що, Ви вкрали цю теорію? А Ви на собі випробували свій кольоровий тест? Чи впливає колір шпалер у спальні на особистість дитини?», «В. Шелдон» — «А. Маслоу»: «Чи залежить ієрархія потреб особистості від типу темпераменту?», «К. Хорні» — «А. Маслоу»: «Чи може хронічне незадоволення потреб викликати невроз?», «М. Фестінгер» — «В. Шелдону»: «Як співпрацюють між собою представники різних типів темпераменту?», «А. Адлер» — «І. П. Павлову»: «Чи впливає формування нових умовних рефлексів на психічне здоров'я тварини і людини?», «З. Фройд» — «І. П. Павлову»: «Що буде з рефлексом при його затримці?» Запитання спричиняли іноді цікаві обговорення, дебати між учасниками — тоді вирували пристрасті, котрих зазвичай не буває на традиційному семінарі. Хоча робота в ході тренінгу проходила інтенсивніше, ніж на звичайних семінарах (одних запитань задавалося на порядок більше), однак ніхто не втомлювався, навпаки, лунали прохання провести такий же тренінг наступного разу і т.д. і т.п.

З наведених питань і відповідей видно, що в ході тренінгової гри студентів як «видатних психологів» кожний з її учасників знаходив для себе або дарував іншому оригінальні ідеї, теми — і не тільки для творчої наукової роботи, на що часто звертав увагу студентів ведучий, а й для серйозних наукових досліджень у перспективі. Як правило, творчий процес проходив неперервно і неупинно, студенти не помічали час, більше того — дискусії іноді доводилося примусово припиняти вже в кінці перерви між парами. Обов'язковим на закінчення тренінгу був «вихід з ролі» та самозвіт кожного учасника. При цьому він мав називати своє прізвище та ім'я (щоб надійно самоідентифікуватись) і висловлював свої враження від тренінгу. Як правило, це були позитивні відгуки: «Роль розвиває студента!», «Це дуже корисно!», «Не просто ідеал, а подвоєння власної особистості», «Дуже цікаво!», «Враження дуже позитивні, оскільки ідеї мого улюбленця мені дуже близькі, вони як мої власні!», «Тренінг дозволяє глибше, пристрасніше засвоїти матеріал!» і т.д. Негативні почуття стосувалися нестачі часу, через що не всі учасники навіть активної підгрупи мали можливість побувати в центрі гри.

Естетичне піднесення та емоційно-почуттєве, тобто ціннісне утвердження культурно-психологічних процесів і результатів тренінгу яскраво

виявилось у тому задоволенні, яке відчували студенти від своєї акторської гри, взагалі від участі у науково-історичній виставі, від активного доторкання (може, вперше у житті) до театральної психології. Про високі емоції та почуття свідчать оціночні відгуки студентів наприкінці рефлексивно-історико-рольового тренінгу:

- «Мені сподобалася ця форма інноваційної роботи!»;
- «Я готувалася до сухої доповіді, а брала участь у натхненній імпровізації!»;
- «Мені дуже приємно, що всі зацікавились обговорюваними проблемами!»;
- «Приємно, що запитання були такими цікавими!»;
- «Як студентка я задоволена не менше, ніж сама К. Хорні!»;
- «Як студентка я відчуваю спорідненість з К. Юнгом!»;
- «Дуже цікаво! По-іншому починаєш розуміти психологію!» і т.д.

В період звітної сесії нами практикувалася, за можливості, не проста відповідь на запитання білета, а творче асоціювання досягнень психологічної науки з власними вершинними переживаннями, творчими ситуаціями, майбутніми творчими успіхами, власними проектами тощо. Кращі творчо-естетичні додатки до наукової роботи — літературні і художні твори — як правило зачитувалися перед групою, інтерпретувалися студентами тощо. Часто такі естетичні психологічні твори присвячувалися власним дітям (якщо студент одружений), їх народженню, вихованню тощо. Так, в одному випадку, коли з'ясувалося, що студент мало ходив на семінарські заняття через народження сина, не написав наукової роботи з творчим додатком, йому була надана можливість обрати її тему і стисло написати на самому заліку. Ця тема була пов'язана ним з психологічними особливостями розвитку своєї дитини — немовляти (за результатами його батьківських спостережень за сином і матір'ю). Він успішно зробив свій реферат під час прийому заліку з «Вікової та педагогічної психології». А в якості творчого естетичного додатку написав вірші про свого сина і дружину, що він зробив, як це виявилось, вперше у житті. Ці вірші були зачитані ним студентам і схвально прийняті ними — гучними аплодисментами. Так з'явився ще один поет! Гідність особистості студента у скрутному для нього становищі була захищена і зміцнена.

Отже, реалізація особистісного, ціннісно-рефлексивно-креативного, підходу у розвитку психологічної культури студентів стимулює зростання їх культурно-психологічного потенціалу як майбутніх професіоналів і громадян, забезпечує отримання яскравого ціннісного досвіду творчої самоактуалізації потенціалу власної особистості. При цьому психологічні знання, вміння, навички, здібності дійсно стають особистісними цінностями, а сам студент краще усвідомлює цінність власної особистості, свою професійну, громадянську честь і людську гідність.

2.4. Духовні засади підготовки молоді до праці

Поняття духу, духовності вперше з'явилися у релігії і лише після цього стали предметом розгляду в науці, де й дотепер мають неоднозначне трактування. Тому звернімося передусім до інтерпретації цих понять у спеціальній, зокрема довідковій літературі.

Так, за «Енциклопедичним словником основ християнської культури» С. Аверинцева, поняття «Дух Святий» має різні тлумачення в різних релігіях на різних етапах їх становлення. У язичницьку добу воно означало, зокрема у Паракліта, поняття «помічник», «утішитель», а в юдаїзмі — «діяльну силу божого натхнення» [2, с. 91]. У християнському віруванні Дух Святий постає як Третя Особа Трійці. Єврейське «руах» означає і «вітер», і «дух», а в архаїчних текстах Старого Завіту Дух Святий надає полководцям бойовничого запалу, спричиняє багатирську несамовитість, перетворює на «іншу людину», якій Бог перетворює серце» [там само]. Згідно із старовинними текстами Дух Святий надає людині особливого дару, що робить її гідною царського сану [2, с. 91-92]. У цих текстах описуються «різноманітні випадки покликання через Дух Святий до виконання тієї чи тієї сакральної функції — покликання пророка, «вкладання» духа Господнього» у того чи іншого пророка, починаючи з Мойсея...» [2, с. 92].

Як свідчить далі С. Аверинцев, у середньовічній християнській літературі неодноразово повторюється метафора — «священний письменник як музичний інструмент, на якому грає Дух Святий» [2, с. 92].

Раннє християнство пов'язує Дух Святий для всіх із часом приходу Месії. Тому «тільки завдяки пришествю *Ісуса Христа*, Його смерті на хресті та Його заступництву за віруючих, Дух Святий вперше «надано» людям повною мірою, невідомою за часів пророцтв... Так учення про Дух Святий безпосередньо переходить у містику Церкви, ...постає в християнстві однією з іпостасей Трійці». Разом з тим, «до поняття Духу Святого зверталися як віруючі, так і єретики, завдяки чому у Середньовіччі утверджується «ера Духу Святого» [2, с. 93], ера «духовної» інспірації (навіювання, збудження — В. В.) буття.

Релігійне тлумачення Духу Святого набуло певної трансформації у наступних релігійно-філософських та філософських поглядах на дух. Так, Л. Фейербах у своїй «Історії філософії...» навів погляди на дух Гассенді; загальне і більш точне визначення духу, його реального сенсу і змісту у філософії духу Декарта, і показав зняття ним суперечностей духу і природи; проаналізував сутність духу та ідей у філософії Мальбранша, різні види пізнання в ній духу; навів думки Спінози про єдність духу і тіла, як і взагалі ідеальних і матеріальних об'єктів, про свободу і чесноти духу або пізнання, про мету духу. Останньою є «*пізнання єдності*, котру він має з цілою природою..., його *вищим благом і вищою добродішністю є пізнання бога*. Бо *вище*, що дух може піднести, є бог, тобто абсолютно безкінечна істота, без якої ніщо не може ані існувати, ані мислитися... Абсолютна чеснота, або

сила духу, тому є *пізнання*, але вище, що може розуміти дух, є бог, тобто вища добродієність духу полягає у пізнанні бога. Тому пізнання і любов бога як наше вище благо є остання мета духу...» [143, с. 396]. Як стверджує Л. Фейєрбах, Спіноза вважав, що до «самої сутності людського духу належить те, що він має *адекватне пізнання про вічну і безкінечну сутність бога*» [143, с. 397]. У філософії Спінози дух знаходить оригінальне визначення, характеристику свого безсмертя, буття, об'єкту, розуміння сутності, видів (мислячий, релігійний, створений, людський), а також — зіставлення з душею [143, с. 537].

Змістовну характеристику духу подав у «Філософській пропедевтиці» Г. В. Ф. Гегель [19]. Можна зафіксувати два важливі моменти феноменології духу Гегеля, які полягають у його суб'єктності та всеосяжності. Перший момент визначається суб'єктною природою людського мислення, якому відповідає суб'єктність його продукту, духу, що може бути цілісним, народним, всеосяжним, якщо кореспондується із суб'єктністю форм і засобів трансцендентності та суб'єктністю усіх представників народу... Духовність виступає при цьому конститууючим фактором єдності народу.

Гегель уточнює своє визначення духу у наступних формулюваннях: «дух, що розглядається сам по собі, 1) може бути зрозумілим у своєму *природному наявному бутті*, у своєму безпосередньому зв'язку з органічним тілом і у своїй похідній від цього залежності від афекцій й станів тіла; займається цим *антропологія*; 2) як такий, що являється, а саме тому що він в якості суб'єкта відноситься до усього іншого як до об'єкта, дух є *свідомість* і уявляє собою предмет *феноменології духу*; 3) як дух, узятий відповідно визначенням його діяльності всередині себе самого, він є предметом *психології*» [19, с. 181].

Якщо звернути увагу на деякі аспекти етимології поняття психології як такого, що складається фактично з двох понять — «психо-» (душа) і «-логія» (деякі із багатьох значень поняття логосу — приміром, слово і сенс — дуже близькі до поняття духу), то можна вважати психологію наукою про душу і дух. В контексті висловлювань Гегеля, душа породжує, творить дух, проте не тільки, але і сприймає, зберігає, систематизує, примножує, передає і трансцендентує (тобто виходить за межі свідомості і пізнання — В. Р.). Ще один аспект стосується зближення понять духа, душі з поняттям особистості у різних творах філософа, що дає підстави говорити про певну тотожність особистості з душею і духом.

Гегель розглядає такі види духу, як реальний дух (держава), вже згадуваний народний дух, практичний дух, дух цілого, всеосяжний світовий дух, релігійний дух, які мають своє специфічне організаційне життя, зовнішні зв'язки, принципи і закони, форми [19, с. 204-205]. На його погляд, дух у чистому своєму вираженні представлений у мистецтві в його індивідуальній своєрідності, із субстанціональним змістом і формою народної фантазії [19, с. 203-205].

Релігійний дух визнається філософом абсолютним духом, істиною «для всіх людей», наголошуючи при цьому, що «сутністю істинної людської волі є *любов*» [19, с. 206-207]. Світовий дух може, на його думку, «керувати часом» [19, с. 357], він є «рух в самому собі» [19, с. 417], як певною мірою «незалежний від пізнання» [19, с. 444].

Тегель наводить унікальні характеристики духу, пов'язуючи його з «кругообігом самого абсолюта, який став духом, як такий, як народжена цілісність, як дух, як свідомість, ...як створення, що народжує своє становлення для себе самого як вже створеного...» [19, с. 543]. При цьому «наука домінує над вірою та її підходом, покладається на себе як дух і приходять до себе як дух. Утворення і науковий розвиток цього світогляду такі, що вона (наука — Р. В.) завжди залишається духом, не втрачає дух і в якості такого духу, що не втратив себе, робиться *для себе* іншим і знову себе набуває» [19, с. 543].

Природа духу потаємна, «все темно для людського духу, і він є загадка для самого себе», але є чистим і високим, що притягує до себе, оскільки «дух панує над світом за допомогою свідомості. Це його інструмент...» [19, с. 554]. Саме дух забезпечує прогрес людства, включаючись у тотальний процес творення і продукування культурних, наукових, технологічних цінностей.

Різні аспекти проблеми духу висвітлені в езотеричній філософії, зокрема у положеннях відомої книги О. П. Блаватської «Потаємна доктрина: синтез науки, релігії та філософії» [9], в якій розглядається поняття «Дух Світла», що є «первородженим від одвічного чистого Елементу, енергія або еманція якого сконцентрована у Сонці, великому Життє-Давателі фізичного світу, подібно до того, як скрите Сокровенне Духовне Сонце є Даватель Світу та Життя у Духовному і Психічному Царстві...» [9, с. 222]. О. П. Блаватська говорить про «безмежний Океан Світла, один Полюс якого чистий Дух, занурений в абсолютність Не-Буття, другий полюс — Матерія [там само]. Духовне розташовується, за О. П. Блаватською, у межах «самих високих планів, суть передусім «Боги» або свідомі духовні Его; розумні Зодчі, котрі виробляють план Божественного Розуму» [9, с. 412]. Вона впевнена у «чисельності духовних сил», в «єдності Духу і Матерії», у наявності здатності до духовного бачення у «Духовно-зрячих — тих, хто можуть бачити рух міжпланетних мас і прослідковувати яснобаченням їх еволюцію...» [9, с. 413-414].

У філософському словнику за редакцією І. Т. Фролова поняття духу (лат. *Spiritus* — дуновіння, тонке повітря, дихання, запах) розуміється у широкому сенсі, як «поняття, тотожне ідеальному, свідомому, на відміну від матеріального начала; у вузькому сенсі однозначне з поняттям *мислення*. Виділяють суб'єктивний і об'єктивний дух. Духовне є особливий, вищий результат матеріальної суспільно-історичної практики людей; за словами Енгельса, мислячий дух — «вищий світ» матерії. Духовне життя суспільства виступає як відображення суспільного буття. Водночас воно активно

діє на суспільне життя, на практичну діяльність людини» [147, с. 136-137]. Головним в цьому визначенні ми вважаємо визнання духу результатом матеріальної суспільно-історичної практики людей, який зворотним шляхом діє на цю практику. Дух має об'єктивний і суб'єктивний вимір, пронизує обидві ці реальності.

«Духовне виробництво — поняття, уведене Марксом для характеристики виробництва ідей, знань, уявлень, художніх цінностей. Є складовою суспільного виробництва, що уявляє єдність матеріального і духовного виробництва; залежить у кінцевому рахунку від матеріального виробництва, визначається його базисними стосунками... Духовне виробництво має історичний характер, представляючи собою духовну діяльність, що має певні суспільні форми. Творча діяльність у сфері духовного виробництва органічно пов'язана зі спадковістю, оскільки лише сприймаючи спадок і заново оцінюючи його, люди набувають здатність творити самі. Витвори культури, представлені в матеріалі, мові, мають бути відтворені новими поколіннями, включені в їх діяльність... Виділяють дві форми духовного виробництва: функціонально задану й універсально-спадкову...

Душа — термін, що використовується як синонім терміну психіка... внутрішній світ людини...» [147, с. 137]. Можна сказати, що душа і дух пов'язані між собою як механізм і функція, як процес виробництва та його ідеальний результат.

Відомий український педагог С. У. Гончаренко розуміє дух як: «1) філософське поняття, яке означає ідеальне, безтілесне начало, на відміну від матеріального, тілесного начала. Питання про співвідношення духу і матерії — основне питання філософії. Визначення первинності матерії, вторинності духу — визначальна риса матеріалізму, визначення першоосною світу духу — визначальна риса ідеалізму, спіритуалізму; 2) у релігії «дух святий» — третя особа святої трійці; 3) переносно — внутрішній стан, моральна сила людини, колективу» [25, с. 105]. Відповідно до цього, духовні цінності С. У. Гончаренко розуміє як «витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, технології, мистецтва, моралі, культури» [25, с. 105].

Людина духовна тією мірою, в якій вона задумується над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання [25, с. 106].

У відповідній статті «Енциклопедії освіти» поняття духовності визначається як «категорія людського буття, якою виражається його здатність до самотворення та творення культури. Духовність є вищим рівнем розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-смісловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності. Це рівень найбільш зрілої і відповідальної (перед собою та ін.) особистості, здатної не тільки пізнавати та відображати навколишній світ, а й творити його» [33, с. 244]. Іншим словом, духовність має акмеологічний, аксіологічний, онтологічний

та креативний виміри. Автор даної статті Р. М. Охрімчук відмічає, що з самого початку наукового аналізу духовності наприкінці XIX — на початку XX століття духовність «пов'язувалася із системою цінностей особистості та її здатністю до цілепокладання. Відзначалося, що духовність внутрішнього світу особистості не є вивідною з даної суми елементів, а має як засаду сукупність смислових зв'язків між ними. Спільними у різних підходах до аналізу категорії духовності є визнання її зв'язку із надіндивідними силами й цінностями, божественними чи космічними силами» [там само].

Автор статті зазначає, що нині є необхідність у новому прочитанні ідей духовності релігійних мислителів. Адже, «засадничі положення філософії духовності актуалізують духовність як основу людського буття. Людина вроджена у світ, а світ — у неї. Цей олюднений світ досягається через духовність людини, буття якої є своєрідною реальністю, що глибинно пов'язана з буттям космічним» [33, с. 244-245].

Р. М. Охрімчук вказує також, що духовність була предметом розмірковувань великого народного мислителя, просвітителя і письменника Г. Сковороди, який уособлював своїм життям прагнення до «духовної свободи особистості мандрівного філософа». Він протиставляв світ духовності (її роль у пізнанні зовнішнього світу через пізнання себе, вимірюваного себе), багатство і силу духу світу бездуховності, який утворюють людські пристрасті, розбещеність, нестриманість. На думку Г. Сковороди, духовність і бездуховність певною мірою протиставлені у поняттях культури і природи. Духовність об'єднує загальнолюдські, трансцендентні цінності, забезпечує «злиття людини із космічною світобудовою, розширює «кут зору» зрілої, вільної і відповідальної особистості, яка, займаючи позицію «над», «не боїться виконувати, як Г. Сковорода, «просту роль» [33, с. 245].

Р. М. Охрімчук наводить думки М. Бердяєва про те, що «головним атрибутом духовності є свобода, яка виявляється у творенні себе та культури», О. Лосєва — про «її (духовності) творчий і трансцендентуючий характер», що «вона пов'язана з міфотворенням, з гармонійним поєднанням ідеального і матеріального начал античного Космосу...», і В. Ортеги-і-Гассета про те, що «духовність є засадою життя як космічного альтруїзму, що існує як постійне переміщення від життєвого «Я» до «Інших» [там само].

Як вказує автор даної статті «Енциклопедії освіти», у пострадянській українській філософії осмислення феномену духовності здійснюється через її розгляд «як онтологічного осереддя людини та її осмислення через віру, надію, любов, святість (Шинкарук, Кримський), а також через поновлення в аналізі духовності тенденцій вітчизняної філософської думки (Г. Сковорода, П. Юркевич)» [33, с. 245].

Важливою видається думка Р. М. Охрімчук, що «в історичному плані осмислення духовності відбувається переважно у контексті асиметричних дихотомій: дух — матерія, духовне — матеріальне, душа — тіло, духовність — бездуховність тощо. Наслідки дихотомічного розчленування відобража-

лись і в інших наукових сферах і суперечках «своїх» і «чужих» між представниками різних конфесій, «високого» і «низького» в культурі, мистецтві, «натури» та «культури» в педагогіці, «еліти» та «простой людини» у соціології тощо. Контекст «асиметричних дихотомій» продовжує залишатися значущим і в сучасних дослідженнях духовності та пошуках методологічного підґрунтя для її розвитку в особистості» [33, с. 243].

Перспективним для розуміння природи духу є розгляд принципів відмінностей і спільних характеристик між членами відомої тріади «дух — душа — тіло». В цьому плані дуже інформативною є інтерпретація даної проблеми відомим вченим-лікарем, професором В. Ф. Войно-Ясенецьким, який водночас був священником і мав церковне ім'я Святителя Луки. Розглянемо його погляди на цю проблему.

У своїй книзі «Дух, душа і тіло» [122], написаній після другої світової війни, релігійний мислитель і вчений, медик, психолог, педагог, філософ, обговорює проблему духу, душі та тіла в широкому контексті природознавства, зіставляючи дух з рослинним, тваринним світом, пов'язуючи дух з мозком, з душею тварин і людей, вказуючи, що дух не безумовно зіставляється з душею і тілом, що існують трансцендентні духовні здібності, що дух міститься як у природі, так і у внутрішній людині, що дух характеризується безсмертям тощо.

Святитель Лука виходить у своїх міркуваннях з віри в існування чисто духовної енергії, котру він вважає «первісною і першоосною» всіх фізичних форм енергії, а через них і самої матерії.

Як підкреслює богослов і вчений, серед різних органів людського тіла саме «серцем здійснюються вищі функції духу людського — віра в Бога і любов до Нього» [122, с. 21]. Войно-Ясенецький не відмовляється від мозку як органу душевної діяльності, підкреслюючи, що «серце тому — другий орган спрямування, пізнання й думки... Якщо серце позбавлене Божої благодаті і не сприймає зі світу трансцендентного навійовання Духу істини і добра, а відкрите до сприймання духу зла, неправди, гордості, то безумство народжується і живе в ньому» [122, с. 27].

В. Ф. Войно-Ясенецький, посиляючись на Франка Гранмана, зазначає, «що тіло і дух взаємно підпорядковуються одне одному. Це тому, що звикли змішувати поняття «розум» і «дух». Розум, зрозуміло, не дух, а лише вираження, прояв духу. Ум відноситься до духу, як частка до цілого. Дух значно ширший за ум, але внаслідок нашої незмінної інтелектуалістичної концепції ми бачимо в розумі весь дух» [122, с. 37].

Святитель Лука стверджує, що вищими формами духовності є «релігійність, моральне почуття, філософське і наукове мислення (мислі, ідеї — В. В.), тонка художня й музична спрямованість» [21, с. 72]. Пізніше він стверджує, що «характер — один з найважливіших духовних проявів душі і тіла» [122, с. 73].

Важливим є його твердження про те, що психотерапія, яка полягає у словесному, вірніше, духовному впливі лікаря на хворого — загально-прийнятій, такий, що часто дає прекрасні результати, метод лікування багатьох хвороб» [122, с. 74]. До числа духовних Святитель відносить чудеса, чудесні зцілення. «Духовне діє на матерію тіла через нервову систему — орган психіки... Дух не тільки творить форми матеріальних тіл, спрямовуючи і визначаючи процес розвитку, але може сам приймати ці форми — матеріалізуватися» [122, с. 76].

В.Ф. Войно-Ясенецький використовує поняття екстеріоризації духу, завдяки чому дух може мати існування окремо від тіла і душі. Це доводиться, на його думку, фактом передачі спадково духовних властивостей батьків дітям. Тобто можна казати «про спадковість саме духовних властивостей, а не душевних». Це свідчить про відділення духу від душі й тіла [122, с. 85].

З цього випливає визнання трансцендентальних духовних здібностей [122, с. 86] і взагалі понадприродних здібностей духу, приміром, віщих снів. Людина володіє здатністю духовного погляду у минуле і майбутнє, у зовнішній та внутрішній світ [122, с. 96-97]. Для прояву духу немає ніяких норм часу, не потрібна ніяка послідовність і причиновий зв'язок відтворення у пам'яті пережитого, необхідного для функціонування мозку. «Дух одразу обіймає усе і миттєво відтворює все в його цілісності» [122, с. 101].

Святитель Лука наводить слова Ріше: «Дух може працювати без відома свідомості про його роботу; дуже складні інтелектуальні операції проходять повз нашої свідомості. Цілий світ невідомих для нас ідей тремтить у нас» [122, с. 101].

В розділі «Про внутрішню людину» В.Ф. Войно-Ясенецький стверджує, що «майже у всіх людей, навіть найменш чутливих, є здатність пізнання інша, ніж пізнання п'ятьма органами чуття. Чим вище духовність людини, тим яскравіше ця здатність вищого пізнання. За деяких особливих умов і у людей, вищою мірою чутливих, вона проявляється із надзвичайною силою в яснобаченні, передчутті і пророчому передбаченні у невідомому й таємничому шостому чутті, яким вони дізнаються багато чого про людей через речі, які належать їм. ...У більшості цих фактів є те спільне, що вони були виявлені у неформальних станах організму і, передусім, мозку. Цей стан гіпнозу, сомнамбулізму, лихоманкового обряду, медіумізму. Але не завжди» [122, с. 108].

Що це означає, запитує вчений і святитель? І відповідає: «що для прояву трансцендентальних здібностей нашого духу, для виявлення понадсвідомості необхідно, щоб згасла або, крайньою мірою, значно послабшала нормальна, феноменальна свідомість» [122, с. 109].

В.Ф. Войно-Ясенецький наводить відповідні думки І. Канта: «можна вважати майже доведеним чи легко можна було б доказати, ...що людська душа в цьому-то її житті знаходиться у нерозривному зв'язку з усіма нема-

теріальними істотами духовного світу, що вона поперемінно діє то в одному, то в іншому світі і сприймає від цих істот враження, котрі вона як земна людина, не усвідомлює до тих пір, допоки все перебуває благополучно (тобто, допоки вона насолоджується світом матеріальним» [122, с. 112].

З цих міркувань І. Канта і В. Ф. Войно-Ясенецького ще слід зробити висновки науковій психології — вони ставлять нові запитання і виокремлюють у традиційних проблемах незвичайні аспекти. Приміром, чи виникає у психіці з розвитком духовності новий функціональний орган, який відповідає за сприйняття, збереження і творення духовного світу? Чи є творчість своєрідною духовною функцією такого органу? В цьому плані можна по-новому зрозуміти природу творчості, розробити принципово нову духовну теорію творчості і тим самим пояснити, приміром, такі загадкові явища творчості, як інсайт, осяяння тощо.

Так, цікавим є думки Святителя Луки про безсмертя духу людського — він вважається ним таким, що безсмертний «як всі безсмертні, ангельські духи» [122, с. 114]. Сутність поглядів В. Ф. Войно-Ясенецького на безсмертя духу полягає у його переконанні в тому, що «дух людський має спілкування зі світом трансцендентним, вічним, живе в ньому і сам належить вічності» [122, с. 118].

Проблемі духовних звершень у праці німецький пастор Ганц Шюрман присвятив свою книгу [160], яка виходить за межі означеної в її назві «Духовна праця» проблеми і торкається важливих духовних аспектів організації трудової діяльності. Г. Шюрман погоджується з думкою, що «кожний повинен зважити, що в духовних справах він зуміє зростати настільки, наскільки звільниться від самолюбства, власної (егоїстичної — В. В.) волі та вигоди» [цит. за 160, с. 11]. Мотивація праці збагачується новими вищими духовними сенсами, що породжує цілковиту відданість їй, зосередження на ній: «Значна кількість обов'язків та завдань обмежується одним: душею, наповненою Божою любов'ю, любити Бога тепер і, люблячи, вершити Його волю. Зменшується безліч необхідних завдань, вгамовується шаленство праці і залишається єдине: тепер робити те, що є Боже і його вимагає любов» [160, с. 14]. Божа воля має бути у щоденній праці [160, с. 17]. Наша праця повинна в кожній хвилині «знову і знову бути одухотворена та керована любов'ю, яка обрала Бога та його волю. Тоді наша діяльність перетворюється у справжню працю, наше розсіяне діяння — у зібране творіння, наше майбутнє метушіння — у впорядковану поступовість» [160, с. 18].

При цьому любов Христова виступає як внутрішній фактор духовної дії. Цьому сприяє духовне зростання, яке є процесом реалізації любові. «Любов Христова є дійсністю понад дійсностями. Любов Христова має власну «структуру», але і свої специфічні способи дії» [160, с. 32].

Трояке служіння любов'ю Христа передбачає: а) будівання любов'ю громади; б) зібрання людей праці словом любові; в) пасторально-братерське зібрання.

Христос, знаходячись у центрі, перетворює своєю любов'ю громаду у літургійну спільноту, спільноту віри та духовну спільноту. Церков — це «союз любові», братство, яке утверджується через «прислугуючу» братню любов [160, с. 35]. Отже, як засвідчує Г. Шюрман, «уся наша діяльність повинна солідаризувати та стати служінням братньої любові» [160, с. 37].

Важливим моментом розвитку духовності є визнання людиною своїх меж, більш того — цінності нашого людського обмеження, адже «наше життя, як таке, є обмеженим, але, незважаючи ні на що, воно є надзвичайно *повноцінним*» [160, с. 46]. «Все, чого досягаємо нашою працею, завжди залишається обмеженим та стосується лише декого. Коли ж через Розп'ятого ми вступили у простір віддання себе, ми переступили границю та досягли Необмеженого. Хрест Ісуса поширює свою дію універсально на цілий світ. Наше діяння теж поширяться на цілий світ...» [160, с. 51-52].

Завдяки духовності людина говорить «так» власному обмеженню — як зовнішньому (соціальне походження, оточення, професійна праця, провідники, домашні співжителі та співпрацівники, зневага та злий наговор), так і внутрішньому (наше духовно-релігійне життя з його обмеженнями, внутрішня безпорадність, обмеження душевно-духовного життя, дефекти психіки, інстинкти, активна та пасивна потреба любові, межі темпераменту, межі фізичної присутності, вікові недуги та нарікання, пов'язані з віком тощо). Визнання людської обмеженості приносить людині почуття свободи, надає можливості «знаходити Бога у всіх речах, а найбільше — у своїх власних обмеженнях! А тоді все перетворити на трамплін — до Бога» [160, с. 52-56].

Зазначені положення Г. Шюрмана про духовну працю як про долання обмежень можна перенести на будь-яку професійну працю. При цьому постає проблема перекладу запропонованих ним духовних рекомендацій з релігійної на наукову мову, врахування при цьому специфіки релігійного і світського життя, зокрема й освіти, релігійно орієнтованої і науково спрямованої педагогічної праці.

Наведені вище дані свідчать про стійкі тенденції до синтезу наукового і релігійного поглядів на дух, духовність, духовний потенціал, духовну культуру, які демонструють богослови, філософи, психологи і педагоги минулого і сьогодення. Так, український психолог М. В. Савчин здійснив оригінальну спробу християнської інтерпретації досягнень психологічної науки, зокрема гуманістично спрямованої, при аналізі проблеми духовного, ґрунтуючись на відповідних богословських і філософських даних, опертих на спадщину святих Отців Церкви, як Східної, так і Західної. Він стверджує, що духовне виражається через психічне, але сама психіка (душа) не включає духовність як складову» [119, с. 9]. М. В. Савчин диференціює поняття «дух» і «душа», «духовне» і «душевне» («психічне»), «особа» (як вічне начало) і «особистість» (як душевне утворення), «духовне» і «моральне», «самосвідомість» і «Я-центр», визначає поняття «духовний потенціал людини». Душа розгля-

дається вченим як орган духовного. Центральним же «органом духовного життя визнається Я особистості. М. В. Савчин пропонує шляхи діагностики, виховання і самовиховання духовного потенціалу людини. Заслуговують на увагу перераховані вченим завдання психології, серед яких чи не найважливішим є «пропонувати способи життя та засоби, що пробуджують Віру, Надію і Любов», щоб «...завдяки розуму розвивати і підтримувати в собі та інших людях найбільший Божий дар на землі — Життя» [119, с. 185].

Відомий український психолог М. Й. Боришевський розглядає духовність як одну з характеристик людини як особистості, як активного суб'єкта міжлюдських взаємин, в якій опосередковано чи безпосередньо виявляються особливості ставлення людини до інших людей, явищ навколишньої дійсності, себе. Він вважає, що «думка про можливість і доцільність психологічного вивчення духовності переконливо підтверджується за умови переведення наукового розгляду цього феномену в контекст психології особистості» [11, с. 398]. Дослідження духовності в цьому контексті передбачає вибір одиниці аналізу цього феномену, в якості якої слугують «ціннісні орієнтації, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Внутрішні моральні інстанції особистості є тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність і ступінь розвинутої духовності в людині. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагоміший у них зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності» [там само]. Як підкреслює М. Й. Боришевський, «духовно довершена особистість — це наслідок тривалої, наполегливої праці людини над собою, спрямованої на поступове самовдосконалення, свідоме вибудовування себе з метою наближення до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає змогу реалізувати себе і відчувати повноту людського щастя» [11, с. 390].

Сучасні білоруські психологи М. І. Дьяченко і Л. О. Кандибович трактують духовність саме як вищі прояви внутрішнього світу особистості, що виявляються в людяності, сердечності, доброті, щирості, чесності, відкритості для інших людей, широті поглядів, ерудиції, культурі, загальному розвитку особистості, інтелігентності, що утворює її духовний потенціал.

Львівський філософ і педагог В. Д. Онищенко вважає актуальною розробку спеціальної дисципліни — ноології — як сучасної філософії духу і духовного пізнання. Остання має доповнювати традиційну гносеологію та епістемологію. З іншого боку, він відмічає, що поряд із психологією як вченням про душу, про «людську душевність», має розвиватися ноологія як вчення про дух, про «ноос» як духовну сутність людини як образа і подоби Божої [78, с. 10-11]. Вчений провів ноологічний аналіз триади «дух-душа-тіло», розглядаючи дух як фундаментальний принцип самосвідомості та творчо-вольової активності людини. Він запропонував категоріальний лад ноології та визначив основоположні духовно-пізнавальні здатності людини. Цікавими є його уявлення про триадний категоріально-структурний

синтез ноології, який представлений автором у вигляді трьох триад (парадигм): а) триада раціональності — інтуїція, уява, розум; б) триада естетичності — любов, радість, надія; в) етична триада (парадигма) — як етичність природо-, людино- і бого-пізнання (ноологічні принципи волюнтаризму, фідвізму і моралізму) [78, с. 4-5].

У фундаментальних психологічних дослідженнях Е. О. Помиткіна щодо проблеми духовного розвитку особистості духовність трактується як «специфічно людська якість, що характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини» [91, с. 30]. Духовний розвиток, на відміну від психологічного, зосереджений на найбільш сакральних глибинних утвореннях людського «Я», на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. «Царство Боже, — проголошує Христос, — всередині вас є». Його досягнення тотожне досягненню вищої самосвідомості, ідентифікації себе з духом, який набуває своєї об'єктивності в особистості.

Узагальнюючи концептуальні положення досліджень різних авторів та власного вивчення проблеми, вчений стверджує, «що в індивідуально-психологічному, і в еволюційно-історичному вимірі духовний розвиток інтегрує попередні психічні функції людини. При цьому фізична енергія сублимується в емоційну; емоційний потенціал регулюється обмірковуваннями, інтелектуалізацією емоцій; інтелект скеровується свідомістю, цілісною спрямованістю і волею особистості, яка є атрибутом духовного «Я» людини. Отже духовність являє собою вершинне новоутворення особистості, оскільки містить у собі складні емоційні, вольові, інтелектуальні та моральні компоненти» [91, с. 43].

Проблемами духовності та духовного розвитку особистості у теоретичному і прикладному плані займалися такі спеціалісти, як Ш. О. Амонашвілі, І. Д. Бех, В. М. Величко, І. А. Зязюн, О. В. Киричук, В. О. Киричук, В. В. Киричук, О. П. Колісник, В. І. Рашковська, О. П. Хаустова, Ж. П. Юзвак та інші. Власне проблему духовної культури в загальному плані проаналізували В. М. Дашко, О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк, С. Б. Олійник, Т. І. Петракова, М. Ф. Рибачук, В. М. Синішин, О. В. Столяренко, Д. В. Чернілевський у колективному посібнику «Духовна культура особистості» (за редакцією Д. В. Чернілевського). Вказані автори розглянули такі важливі аспекти означеної проблеми, як: а) генеза і розвиток соціокультурних цінностей українського народу; б) антропологічні питання розвитку духовно-моральних цінностей в історико-педагогічній ретроспективі; в) світоглядні основи гуманістичної і християнської педагогіки; г) духовно-моральні аспекти розвитку християнських традицій; д) духовно-моральні цінності у філософсько-літературній спадщині; е) патріотизм, мораль, молитва, логос як основа виховання духовних цінностей; ж) храм як джерело науки, освіти, віри, культури; з) духовні обереги Поділля [155, с. 3-5].

Розвиток духовної культури особистості педагогічного працівника — тонка і складна справа, що потребує від вчителя, викладача, психолога, соціального педагога не тільки професійної компетентності, але і високої педагогічної майстерності. В її основу академік І. А. Зязюн правомірно покладає принцип «урівноваження протиріч і протилежностей у важливій сфері соціального життя і поступу системи освіти і виховання, з її основною ідеєю гармонійного розвитку особистості на засадах Істини, Добра, Краси, Творчості, Свободи, у цілепокладанні історичних і новітніх освітніх парадигм засобами філософської любовмудрості, з використанням психолого-педагогічних і дидактичних закономірностей» [39, с. 2].

Властивий для поглядів багатьох спеціалістів акцент на ідеали Добра, Краси та Істини як на вищі духовні цінності передбачає тісний зв'язок між ними і не виключає їх поєднання з релігійними, християнськими духовними ідеалами Віри, Надії, Любові, що відповідають вищим канонам Церкви. Відданість цим вищим цінностям і утворює основу духовної культури особистості. Водночас, при тлумаченні духовної культури слід враховувати діалектику духу, для якої притаманні антиномії добра і зла, краси і спотвореності, істини і неправди, віри та зневір'я, надії та відчаю, любові і ненависті.

Відмітимо той факт, що розглянута вище модель тріади «дух-душа-тіло» як закон моделюється у багатьох духовно-душевно-тілесно подібних витворах людства. Найбільш видатним з них є Християнська Трійця — Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. У соціальній практиці цьому відповідає будь-яке суспільне утворення, адже його конституція або кодекс — це дух, система управління і влади — душа, а відповідно організоване й діюче суспільство — це тіло. В науці і техніці на цьому базується загальна побудова будь-яких концептуальних, науково-технічних та інших систем. Наприклад, автомобіль має матеріальну конструкцію (тіло), систему управління (душу) та транспортні функції (дух як різноманітні динамічні параметри руху у різних напрямках з різними швидкостями). Ще більш виразна в цьому плані будь-яка комп'ютерна система з її матеріальною конструкцією (тіло), блоком програмування для виконання різних дій (душа) і численними функціями, наприклад, обрахування, презентації, передачі інформації тощо (дух). Таке концептуальне трактування вказаної духовно-душевно-тілесної тріади повторюється як всеохоплюючий закон організації людського життя і праці.

В межах тріади «дух-душа-тіло» існують ще не відкриті лого-психо-соматичні закономірності, які мають відображати єдине людське одухотворене, одушевлене, органічне ціле, що стосуються також її, тобто тріади, взаємодії із зовнішнім соціальним і природним макросвітом, медіамінісвітом самої особистості та її внутрішнім генетичним наносвітом. Наука тільки підходить до розкриття цієї різномасштабної цілісності з аналітико-синтетичних, конкретизуючо-узагальнюючих, індуктивно-дедуктивних, агломеративно-систематизуючих, хаотично-синергетичних, логічних і ана-

лого-реконструктивно-комбінаційно-спонтанних творчих дослідницьких позицій. Ці метазони взаємодії мають бути досліджені саме у духовно-душевно-тілесному плані.

В цьому ми вбачаємо загальні психологічні й онтологічні основи розвитку духовної культури людини як представника будь-якої професії і, передусім, — педагогічної, тобто педагогічних працівників. Останні в буквальному сенсі мають справу з духовними цінностями як складовими духу людської цивілізації, за допомогою яких програмують (з використанням різноманітних навчально-виховних програм, без чого немислима освіта) розвиток душі і тіла представників підростаючого покоління. В контексті такої історико-психологічної концептуалізації проблеми розвитку духовної культури педагогічного персоналу постає ключовим фактором функціонування системи освіти, в тому числі і профільної та професійної освіти.

Духовна культура професійних педагогів реалізується завдяки особливій духовній діяльності, представленій такими компонентами-етапами, як: потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеформувальний, операційно-результативний та емоційно-почуттєвий в цілісному контексті психолого-педагогічної праці освітнього персоналу як джерела духовності з її функціями та продуктами.

Таким чином, ми розуміємо під поняттям духовної культури специфічну особистісну властивість людини, котра характеризує продуктивний, результативний бік її ідеальної діяльності — в процесі сприймання, засвоєння, збереження, актуалізації, породження, передачі і трансценденції вищих духовних цінностей, згрупованих у три великі групи — Добра, Краси та Істини. Останні пов'язані значною мірою з вищими релігійними духовними цінностями — Віри, Надії, Любові. Вони здійснюються в історичному часі і просторі між особистістю та суспільством при переході від покоління до покоління — в межах цілісного, безкінечного та вічного, духовного світу людства. Дух — це всеохоплююча сукупність норм, законів соціальної поведінки, потягів до спільності, ідеалів, смислів, ставлень, знань, ідей, значень, образів, уявлень, емоційних та інтелектуальних оцінок, критеріїв, почуттів тощо, які засвоюються і продукуються на рівні особистості її душею і керують через душу тілом, організують саму душу, поведінку, працю людей, функціонування суспільства. Ця сукупність розвивається і створює єдине структуроване ціле, що виявляється у духовній атмосфері суспільства, накладає свій відбиток на весь предметний, соціальний та природний світ людини і людства.

Відповідно до цього, духовна культура людства, що існує в момент народження дитини, утворюється духовними цінностями, які суб'єктно, спочатку через дорослих, визначають напрям її розвитку як особистості, а пізніше все самостійніше стають предметом засвоєння, асиміляції, збереження, використання, генерування, оновлення, трансценденції, поширення

тощо. В науковій психології і педагогіці духовна культура займає особливе місце серед інших видів культури як вищий її вид.

Духовна культура має бути зіставлена з такими явищами, що вже вивчаються у психології, як внутрішній світ, рефлексивний світ, картина світу, система знань, культурний простір, нарративний світ, та проаналізована у наступних вимірах: ідеальне-реальне, абстрактне-конкретне, індуктивне-дедуктивне, хаотичне-синергетичне, віртуальне та дійсне, поетичне і прозаїчне, словесне та ділове, опосередковане-безпосереднє тощо. Відповідно до цього, проблема розвитку духовної культури у власне педагогічних працівників має складний і неоднозначний характер, що потребує виділення пріоритетів у вивченні найбільш важливих її аспектів. Але в усякому разі духовна культура є доцільним і необхідним породженням душі, її сукупним універсальним продуктом, яким удосконалюється функціонування душі і тіла людини і на цій основі її буття стає ефективніше, прогресивніше, гуманістичніше.

Проблематика розвитку духовної культури вносить у розв'язання актуальних проблем психології та педагогіки праці принципово нові цивілізаційні аспекти. Духовні цінності виступають як ідеї всеюдства та внутрішньої інтеграції кожної особистості. Тому ці ідеї мають вищий аксіологічний статус, а відповідні до них духовні цінності – вищий пріоритет, у порівнянні з іншими цінностями, адже вони дозволяють розглядати людину з позицій вічності і безмежності духу, а її індивідуальне буття – як складову безсмертного і нескінченного життя людства.

Поняття духовної культури може принципово збагатити психологічну науку, її розуміння не тільки як науки про душу, а як науки про душу і дух: при цьому душа асимілює, зберігає, використовує, породжує, транслює і трансцендентує духовні цінності у міжособистісному, суспільному, світовому просторі. Особливе місце при цьому займає питання про «переклад» релігійної тілесно-душевно-духовної термінології на мову методології сучасної наукової психології, питання про перехід на цій основі від переважно функціонального (психічного) до функціонально-продуктивного, тілесно-душевно-духовного (власне соматопсихологічного) розуміння особистості. При цьому особистість як суспільний суб'єкт творчості, гуманізму, рефлексії, духовності слід розуміти саме як тілесно-душевно-духовне утворення, що творить духовні цінності, вносить їх у своє буття, удосконалюючи свою життєдіяльність і діяльність суспільства. Особистість при цьому забезпечує творчий характер сприймання, збереження, використання й трансцендентування духовних цінностей заради прогресу життя людини і суспільства, для чого утворює особливі функціонально-продукуючі органи тілесно-душевно-духовної діяльності, які слід краще зрозуміти.

В цьому контексті можуть бути поставлені як похідні й інші теоретичні і практичні питання, зокрема, як «працюють» духовні цінності у конкретній психологічній та педагогічній діяльності, як в умовах цієї одухотво-

реної професійної діяльності формується духовна культура педагогічного персоналу і учнів.

2.5. Психолого-педагогічні технології професійного навчання і виховання особистості майбутнього працівника

Професійне навчання — це планомірна, організована діяльність педагогів та учнів, що спрямована на засвоєння професійних знань, оволодіння навичок і умінь, відповідних сучасному рівню техніки. Професійне виховання спрямоване на різнобічний і гармонійний розвиток властивостей особистості робітника.

Професійна підготовка здійснюється в системі неперервної освіти, починаючи з профільного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, і далі — у професійно-технічних навчальних закладах, в системі підготовки робітників на виробництві, у вищих навчальних закладах, в інститутах післядипломної освіти та на курсах перепідготовки кадрів.

Перерахуємо стисло існуючі методи професійного навчання і виховання у систематизованій формі.

2.5.1. Аналітичні, функціонально орієнтовані технології професійного навчання і тренінгу особистості

Розглянемо ці методи відповідно до шести підструктур соціально-психолого-індивідуального виміру особистості (спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект).

1. Соціально-психологічні тренінги та тренінги професійного спілкування.

2. Мотиваційні тренінги.

3. Методи виховання і самовиховання рис характеру кваліфікованого працівника.

3.1. Методи самовиховання: самопізнання, самоінформування, самопрограмування, самопереконавання, самозобов'язання, самонаказ, самовплив, самооцінка, самоконтроль, самозвіт, самозаохочування та самопокарання.

4. Рефлексивний тренінг, тренінг емоційної саморегуляції, аутогенне тренування.

5. Методи засвоєння професійних знань, умінь, навичок як складових професійної компетентності:

5.1. Лекції, семінарські та практичні заняття, бесіди, вправи, індивідуальні консультації, колективні дискусії, дебати тощо.

5.2. Метод формування сенсомоторних навичок, що передбачає такі етапи:

- початок осмислення навички (чітке розуміння цілі, але невиразне уявлення способів її досягнення, досить грубі помилки при спробі виконати дію);

- свідоме, але невміле виконання (чітке розуміння того, як потрібно виконувати дію, але не зовсім точне виконання її, наявність багатьох зайвих рухів, відсутність позитивного перенесення даної навички);
- автоматизація навички (дедалі якісніше виконання дії, усунення зайвих рухів, можливість позитивного перенесення в нові умови);
- високоавтоматизована навичка (точне, економне, стійке виконання дії);
- деавтоматизація (необов'язковий етап: погіршення виконання дій, поява попередніх помилок і напруженості);
- повторна автоматизація (поновлення особливостей 4-го етапу) [44].

5.3. Формування трудових умінь.

Уміння — це сформована в особистому досвіді, на основі знань і навичок, здатність людини виконувати певну діяльність в нових умовах. Вирізняють такі етапи формування уміння:

1) *Початкове уміння*: усвідомлення мети дії і пошук засобів її виконання, що спирається на раніше набуті знання і навички. Виконання дій методом спроб і помилок.

2) *Недостатньо вміла діяльність*: наявність знань про способи виконання дії і використання раніше набутих, неспецифічних для даної діяльності навичок.

3) *Окремі загальні уміння*: ряд високорозвинутих, але вузьких умінь, необхідних у різних видах діяльності, приміром, уміння планувати свою діяльність, організаційні уміння.

4) *Високорозвинуте уміння*: творче використання знань і навичок даної діяльності з усвідомленням не тільки мети, але і мотивів вибору способу її досягнення.

5.4. Майстерність: творче використання різних умінь [68].

5.5. Метод поетапного формування розумових дій за теорією інтеріоризації П. Я. Гальперіна, що включає шість етапів [18]:

а) мотиваційний етап (стимули, мотиви, інтереси);

б) орієнтувальний етап (повна, узагальнена, самостійна орієнтувальна основа);

в) етап розгорнутої матеріальної або матеріалізованої дії з предметами;

г) етап зовнішнього мовленнєвого проговорювання дії;

д) етап внутрішнього мовленнєвого (про себе) проговорювання дії;

е) етап внутрішньої мови, тобто автоматизації дії.

6. Інтелектуальні тренінги уваги і пам'яті, відчуття і сприймання, логічного мислення і творчої уваги.

2.5.2. Синтетичні, особистісно-орієнтовані технології професійної підготовки працівника

1. Ділові та організаційно-діяльнісні ігри.

2. Навчально-тренувальні фірми.

3. Модульні центри (технологічні класи або майстерні у сполученні із лекційними, семінарськими кабінетами).

4. Метод проектів.

5. Особистісно розвивальні методи.

2.5.3. Методи стимуляції, розвитку і організації творчої трудової діяльності особистості

До їх переліку входить близько ста методів. Наведемо деякі з них [112]:

- діалог Сократа;
- мозкова атака (колективна, пряма, масова, зворотна, письмова, індивідуальна);
- нарада піратів;
- колективна записна книжка;
- метод синектики;
- діалог Дон Кіхота і Санчо Панси;
- монолог винахідника;
- список контрольних запитань;
- самоопитувальник для організації розумового експерименту;
- алгоритм (теорія) розв'язання винахідницьких задач АРВЗ і ТРВЗ Г. С. Альтшуллера;
- метод морфологічного аналізу та синтезу;
- метод матриці варіантів;
- метод організаційних понять;
- метод семикратного пошуку Г. Я. Буша;
- метод каталогу;
- метод творчого пошуку КАРУС В. О. Моляки [70].

В останні роки використовуються також методи програмованого навчання, комп'ютерні інформаційні технології професійного навчання, дистанційне навчання, технічні засоби навчання – тренажери, а також – наставництво, кураторство тощо.

2.6. Розвиток здатності працівників до інноваційної діяльності

Значення феномена інновації для розвитку освіти, суспільства, культури добре показано у колективній монографії, підготовленій під редакцією академіка В. Г. Кременя – він пов'язує актуальність концепту інновації з «прогресом соціуму, основна ознака якого – постійне оновлення, здійснюване за допомогою властивої людському інтелекту здатності осмислювати дійсність, трансформувати діяльність і вносити елементи новизни... завдяки нововведенням, інноваційної діяльності, тобто інновацій» [144, с. 19].

В. Г. Кремень підкреслює, «що інновація – це не тільки нововведення, а й здатність до нового мислення, до переосмислення існуючих теорій, застиглих істин, правил і норм поведінки в науці, політиці, культурі і т.п. Жодне нововведення не відбудеться, якщо мислення саме не буде інноваційним.

Крім цього, сама динаміка мінливого світу вимагає інноваційного мислення. Проникаючи в сутність реалій — соціальних, економічних, освітніх, культурних, інноваційне мислення робить зворотний вплив на їх розвиток, в кінцевому підсумку на темп і якість суспільного розвитку, на способи діяльності і поведінку соціального суб'єкта — людини, колективу, суспільства. У такому контексті перед нами постає проблема інноваційної людини. Її рішення сьогодні багато в чому залежить від культурного середовища, громадського комфорту, особистого благополуччя, інноваційної освіти. Саме інноваційна людина і може осмислити ті проблеми і протиріччя, які породжує сучасний етап розвитку науково-технічної революції» [144, с. 27].

Україна завжди славилася своїми талановитими людьми — творчо обдарованою учнівською та працюючою молоддю, талановитими вченими, інженерами, винахідниками, діячами мистецтва, що породжують величезну кількість цікавих і перспективних ідей. Однак слабким місцем було і залишається недостатньо розвинене національне інноваційне поле, внаслідок чого українські ідеї значно легше впроваджуються за кордоном, ніж на рідній землі, і звідти повертаються у вигляді сучасних товарів і послуг. Ось чому необхідно приділяти цій проблемі значно більше уваги і для її вирішення звернутися насамперед до інноваційного досвіду країн ближнього і далекого зарубіжжя.

Так, співзвучні висловленням вище положенням ідеї, висловлені у Національній хартії інноваційної культури, прийнятої 1999 року в Москві та Ульяновську за ініціативи Інституту стратегічних інновацій і підтриманої Федеральними Зборами та Урядом Російської федерації. В ній надається стратегічно вирішальне значення інноваційній культурі як стану високої сприйнятливості людьми нових ідей, їх готовності і здатності до підтримки та реалізації нововведень...» [див. у 92, с. 165]. У Хартії, підписаній представниками науки, культури, освіти, органів управління, ділових кіл різних регіонів Росії, справедливо стверджується, що «потрібен системний комплексний підхід до проблеми, спрямований передусім на створення такої атмосфери в суспільстві, коли конструктивне ставлення до нової ідеї, нововведення було б і потребою кожного громадянина, й однією з найбільш значущих суспільних цінностей...

Докорінні перетворення необхідні в освіті та вихованні школярів, студентів, фахівців. Дитина, яка продукує нові ідеї, повинна зустрічати розуміння і підтримку з боку педагогів і однолітків. Потрібні методики оцінки та розвитку інноваційного потенціалу особистості, по типу методик роботи з дітьми, обдарованими в художній, науковій, технічній сферах. Університетська, післядипломна, безперервна освіта дорослих однією з основних цілей повинна мати виховання інноваційно активної особистості...

Засобам масової інформації належить формувати у людей установку на те, що ставлення кожного громадянина до нововведень є ставлення до багатства, гідності, безпеки себе, своїх дітей і держави...» [цит. за 92, с. 165].

Автори Хартії закликають представників гуманітарних наук, особливо соціологів і психологів, глибше вивчати феномен інноваційної культури, його організаційні аспекти, вплив на професійну та громадську діяльність людей, а також — засоби протидії відсталості, консерватизму, боягузству, лінощам думки і іншим порокам, що перешкоджають нововведенням. При цьому слід спиратися на культурні традиції народу, на особливості трудової діяльності, припиняти використання винаходів, що можуть принести шкоду людині і суспільству, приділяти увагу використанню екологічно чистих і енергозберігаючих технологій з метою зміцнення здоров'я людей та збереження навколишнього їхнього середовища.

У Хартії особливо підкреслюється необхідність сприяння «розвитку правової культури в частині підтримки та охорони авторських прав, інтелектуальної власності, стимулювання інноваційної активності та підвищення відповідальності за перешкоди їй». Її автори звертаються до всіх громадян Росії та інших країн із «закликом сприйняти потребу у формуванні високої інноваційної культури як відповідь на глобальний виклик ХХІ сторіччя і на базі багатомірової культурної спадщини зробити прорив у використанні інтелектуального багатства і творчого потенціалу для блага і процвітання всього людства» [див. у 92, с. 166].

Дуже важливими для здійснення конкретних дій у сфері інноватики є офіційні правові документи, зокрема, Закон України «Про інноваційну діяльність», прийнятий Верховною Радою України від 4 липня 2002 року і доповнений у 2002, 2003, 2004 і 2005 роках [Закон приведено у 92, с. 149-164].

Представляється корисним звернутися до визначень основних термінів проблеми інноваційної діяльності, представлених у Законі, які мають конвенціональне значення і характеризують її у загальнодержавному масштабі як обов'язкові до вживання.

У Законі подається значення таких основних понять інноватики, як:

- **інновації** — новостворені (використовувані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, які істотно поліпшують структуру і якість виробництва і (або) соціальної сфери;
- **інноваційна діяльність** — діяльність, спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг;
- **інноваційний продукт** — результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам предмета інноваційної діяльності;
- **інноваційна продукція** — нові конкурентоздатні товари чи послуги, що відповідають результативним вимогам інноваційної діяльності;

- **інноваційний проект** — комплект документів, що визначають процедуру і комплекс усіх необхідних заходів (у тому числі інвестиційних) щодо створення і реалізації інноваційного продукту і (або) інноваційної продукції;
- **пріоритетний інноваційний проект** — інноваційний проект, що належить одному з пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, затверджених вищими органами влади держави;
- **інноваційне підприємство** (інноваційний центр, технопарк, інноваційний бізнесінкубатор тощо) — підприємство (об'єднання підприємств), яке розробляє, виготовляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70% його загального обсягу продукції і (або) послуг;
- **інноваційна інфраструктура** — сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, які надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо).

У законі регламентуються цілі та принципи державної інноваційної політики. Коротко вкажемо їх.

Так, метою інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозбеігаючих технологій, виробництва і реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції.

Серед принципів назвемо такі, як:

- орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України;
- формування нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності;
- створення умов для збереження, розвитку і використання вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалу;
- забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності;
- ефективне використання ринкових механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері;
- здійснення заходів на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, трансферу технологій, захисту вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та її просування на зовнішній ринок;
- фінансова підтримка, здійснення сприятливої кредитної, податкової та митної політики у сфері інноваційної діяльності;
- сприяння розвитку інноваційної інфраструктури;
- інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності;
- підготовка кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Даний закон регламентує здійснення різних форм державного регулювання у сфері інноваційної діяльності, розподіл повноважень у цій сфері різних органів державної влади, здійснення державного контролю, правового режиму розробки інноваційних проєктів, продуктів і продукції, роботи інноваційних підприємств, проведення державної реєстрації інноваційних проєктів, визначає джерела фінансової підтримки інноваційної діяльності, особливості оподаткування та митного регулювання інноваційної діяльності та порядок міжнародного співробітництва у цій сфері.

Сутність інновації або нововведення в соціально-психологічному аспекті добре показана у словнику «Психологія», складеному за редакцією А. В. Петровського та М. Г. Ярошевського, в статті В. І. Антонюка: вона полягає у «створенні та впровадженні різного виду нововведень, що породжують значимі зміни в соціальній практиці. Розрізняють соціально-економічні, організаційно-управлінські, техніко-технологічні інновації. Інноваційна діяльність, не будучи процесом, який піддається формалізації, потребує врахування людського фактора, зокрема, подолання соціально-психологічних бар'єрів, що виникають на всіх етапах її розгортання.

У цю діяльність залучаються різні соціальні групи (замовники, безпосередні розробники, виробники дослідних зразків, макетів тощо), кожна з яких має власні інтереси, завдання, цілі. Члени цих груп можуть мати неоднозначні уявлення, очікування, емоційні переживання, пов'язані з можливими наслідками інновації. Подоланню соціально-психологічних бар'єрів інноваційної діяльності сприяють:

- 1) облік установок, ціннісних орієнтацій, етичних норм поведінки її учасників;

- 2) застосування соціально-психологічних методів активного навчання працівників з метою розвитку інноваційних здібностей, формування готовності до сприйняття та участі в інновації» [102, с. 139].

Чітке визначення інновації в освіті дала Л. М. Ващенко, яка розглядає її як «процес створення, впровадження і поширення в освітній практиці нових ідей, способів, педагогічних та управлінських технологій, внаслідок чого підвищуються показники (рівні) досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи в якісно інший стан. Слово «інновація» має комплексне значення, оскільки складається з двох форм: власне ідеї та процесу її практичної реалізації» [33, с. 338].

Зазначене вище утворює передумови для створення в країні сприятливої інноваційної атмосфери і тим самим — передумов для більш ефективного розвитку її економіки як інноваційної. Цьому сприятиме розвиток вже в системі освіти у молоді інноваційних здібностей та обдарованості. А для цього необхідно розробити класифікацію здібностей до інноваційної діяльності, які слід розвивати в собі і актуалізувати особистості молодого новатора та інноватора.

Під інноваційними здібностями ми розуміємо певні властивості особистості, що забезпечують виконання інноваційної діяльності на високому якісному рівні. Комплекс таких здібностей, що обумовлює успішне виконання цієї діяльності з відмінними результатами, утворює інноваційну обдарованість особистості.

Для розробки комплексної класифікації інноваційних здібностей доцільно звернутися до структурного уявлення про діяльність, в якості якого ми використовуємо діяльнісний вимір в розробленій нами концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості [109].

Відповідно до цього, інноваційна діяльність включає в себе п'ять етапів-компонентів, які послідовно розгортаються у міру її здійснення — по цим компонентам і розподіляються далі здатності особистості до інноваційної діяльності. Це може бути виражено у загальній формулі інноваційної діяльності новатора (ІДН) наступним чином:

ІДН = ІМ + ІП + ІЦ + ІР + ІЕ → НТП, де:

ІМ — інноваційна мотивація, ініціатива новатора, що висуває інноваційну ідею;

ІП — інноваційне пізнання, вивчення, дослідження новації та обґрунтування перетворення її в інновацію;

ІЦ — інноваційне цілепокладання новатора шляхом розробки інноваційної мети, плану, програми, проекту, конкретних завдань перетворення новації в інновацію;

ІР — досягнення інноваційного результату, дослідне та масове виробництво інноваційного продукту і продукції;

ІЕ — емоційна і раціональна оцінка інноваційного ефекту, задоволення і затвердження його чи неприйняття і відмова від нього;

НТП — науково-технічний прогрес на основі успішної інноваційної діяльності новатора та інноватора.

Розглянемо більш докладно властивості, здібності особистості новатора та інноватора, психологічно розподіляючи їх за вказаними п'ятьма етапами-компонентами інноваційної діяльності. При цьому ми скористаємося даними існуючих розробок в області інноватики, зокрема, вітчизняної інноваційної системи ЗАНІ (збереження та актуалізації нової інформації), яка успішно використовувалася в різних галузях вітчизняної науки і техніки, зокрема — в розробках Інституту космічних досліджень НАН України [92]. Вона призначена для забезпечення «ефективного вирішення найважливіших завдань розвитку суспільства і кожної людини, що докорінно залежить від ініціативи, нових ідей, від соціальної захищеності та забезпеченості авторського підходу» [45, с. 87]. Основна мета запропонованої системи ЗАНІ — «організація всебічно і максимально можливого забезпечення силами системи, суспільства і держави процесу перетворення ініціативи та нової ідеї кожного... в соціальну інформацію... тобто соціалізовану ідею — зага-

льнодоступну, що зберігається суспільством, оцінюється, розвивається і використовується» [45, с. 88].

Авторами ЗАНІ пропонується наступна послідовність кроків творчо-інноваційних діяльностей: 1) еврика; 2) фіксація; 3) оповіщення; 4) апробація та 5) використання. Ця схема в загальному вигляді описує здатність до створення нового знання і його використання для виготовлення цінних продуктів і технологій.

У запропонованій нижче класифікації інноваційних здібностей використовувалися також дані інших джерел [40; 42; 45; 92; 144]:

1. Інноваційна мотивація діяльності новаторів та інноваторів передбачає наявність у них здібностей до таких дій, актів, вчинків, як:

- здійснення спонтанної стимуляції або спеціальної ініціації, активізації індивідуальної та колективної, масової науково-технічної та соціально-економічної творчості, що є головним джерелом новацій як предмета інноваційної діяльності;
- усвідомлення полімотиваційного характеру інноваційної діяльності, до якої залучаються різні за своїми інтересами особи — новатори, інноватори, замовники, інвестори, виконавці, розробники, виробники, менеджери та виробничники, зацікавлені й індиферентні особи, консерватори і «сопроматори» (які чинять іноді шалений опір нововведенням) та ін;
- створення і підтримка доброзичливої атмосфери, творчого інноваційного клімату, активного, продуктивного спілкування між новаторами та інноваторами, усіма залученими у розширюване коло кооперативної інноваційної діяльності учасниками;
- соціально-особистісне забезпечення та підтримка інноваційних потреб та ініціації інноваційної діяльності фізичних та юридичних осіб в умовах певної невизначеності інновації, її змісту та значення для соціуму й особистості, а також особистісної невизначеності інноваторів, їх соціального стану, походження, матеріального забезпечення, спеціальної та професійної підготовки; невизначеності місця і часу, соціальної ситуації інноваційної діяльності; моральної невизначеності залучених в цю діяльність осіб;
- врахування установок, ціннісних орієнтацій, інтересів, етичних норм поведінки всіх учасників інноваційної діяльності;
- формування мотиваційної готовності до зіткнення з різноманітними труднощами, до подолання різних протиріч між інновацією і стереотипами звичного життя, до різкої соціалізації як ініціаторів, так і виконавців ускладненої і нової за своєю природою інноваційної діяльності, що вимагає особистісного зростання всіх залучених до неї осіб.

2. Інноваційне пізнання та вивчення новаторами й інноваторами сутності новацій і шляхів їх інноваційного впровадження в практику, що пе-

редбачає наявність або формування здібностей до таких інноваційних дій і поведінкових актів, як:

- розробка філософії та методології інноваційної діяльності для конкретного нововведення, що включають усвідомлення його громадського та особистісного сенсу, значення, принципів, етичних норм, основних понять, підходів, методів і технологій упровадження;
- проведення інноваційного пошуку нових ідей на альтернативній основі і сфери їх застосування, розширення інноваційного поля з урахуванням його регіональних, культурних, національних, економічних, екологічних особливостей;
- організація потоків науково-технічної інформації, соціально-економічних та інших ідей і розробок масової та індивідуальної творчості в систему, їх обробка та презентація користувачам у вигляді інформаційного інноваційного синергетичного обігу ідей – в тому числі і за допомогою нових комп'ютерних інформаційних технологій, Інтернету і т.п.;
- сприйняття новацій як інноваційно значущих, перспективних інноваційних об'єктів, оцінка інноваційного потенціалу нових ідей, пошук інноваційного поля, розширення сфери їх впровадження і використання;
- гарантоване збереження нових інноваційних ідей, правовий захист їх авторства, оформлення патентів і прав інтелектуальної власності їх творців;
- доцільне збільшення кількості людей, що беруть участь у створенні нових інтелектуальних цінностей, у процесі управління на стадії оцінювання інтелектуальної ініціативи як інноваційної та забезпечення перспективних шляхів виробництва та впровадження нових ідей у практику;
- значне розширення і якісне поліпшення процесів генерування та інноваційного забезпечення нових ідей, розробок і пропозицій масової творчості в інноваційному контексті;
- організація роботи піонерського фонду інноваційних рішень як спеціальної системи, яка забезпечує соціальну, моральну, інформаційну та матеріальну підтримку всього позитивного нового як інноваційного і його авторів як новаторів і інноваторів;
- створення інформаційно-інноваційного банку-інкубатора, в якому визначається, обґрунтовується інноваційна ідея на основі врахування відповідної правової та економічної бази, визначення виконавчих органів, духовної, моральної підтримки, екологічного, економічного, підприємницького, виробничого забезпечення розвитку ідей як інновації;

- вивчення закономірностей впровадження нового у традиційне, врахування розв'язуваних інновацією протиріч, існуючих стереотипів і подолання бар'єрів на шляху інновації в практику;
- проведення наукової та громадської експертизи інновацій, їх відповідності духовним, культурним, національним і загальнолюдським цінностям, з метою отримання позитивного ефекту і виключення негативних наслідків для суспільства і його членів, оцінка очікуваних прогресивних змін в суспільстві та економіці — радикальних і поміркованих, якісних і кількісних, глобальних і локальних, системних і приватних тощо;
- врахування психологічних, особистісних факторів у здійсненні інноваційної діяльності усіма залученими особами: потенціалу інноваційного спілкування (обміну інформацією, перцепції, взаєморозуміння, інтеракції, симпатії-антипатії і антипатії-апатії); інноваційної мотивації і полімотивації, узгодження інтересів; прояву різних рис характеру широкого кола людей; рефлексивної інноваційної самоорганізації; усвідомлення інноваційного досвіду або його відсутності і необхідності придбання; інноваційного інтелекту; психофізіологічних проявів (наприклад, можливого прожектерства і надмірного оптимізму холериків, амбітності і самовпевненості сангвіників, тривожності, чутливості й підозрливості меланхоліків, інертності і негативізму флегматиків і т.п.);
- орієнтація на позитивні психологічні (творчі, продуктивні, організаційні та ін.) особливості особистості новаторів, інноваторів, стереотипізаторів, традиціоналізаторів, консерваторів і «сопроматорів», які сприяють здійсненню і долають опір інноваційному процесу;
- формування конструктивного психологічного клімату та партнерських відносин між усіма учасниками інноваційного процесу;
- готовність, за необхідності, провести пілотажне дослідження інновації, перевірити її в ході інноваційного експерименту, моделювання процесу впровадження новації в ту чи іншу сферу практики;
- здійснення професійної підготовки всіх учасників інноваційної діяльності на спеціальних нарадах, курсах, семінарах, конференціях, ділових іграх, тренінгах, консультаціях, у ході апробації нових ідей як інновацій з урахуванням орієнтації на гуманістичні, духовні, тобто моральні, естетичні, інтелектуальні, екологічні цінності, на отримання позитивного громадського та особистісного ефекту, що забезпечує соціально-економічний і науково-технічний прогрес в країні та світі;
- визначення доцільних видів морального, матеріального стимулювання ефективності і правової відповідальності за небажані наслідки інноваційної діяльності;
- формування інформаційної інноваційної культури новаторів, компетентності, готовності інноваторів ефективно діяти в процесі роз-

гортання інноваційної діяльності в самих різних галузях науки, техніки, виробництва, освіти, життя.

3. Інноваційне цілепокладання, усвідомлення та розробка новатором і інноваторами мети, проблем, завдань, прийняття рішень, формування планів, програм, проектів інноваційної діяльності, що передбачає наявність здатності до таких дій та актів, як:

- забезпечення демократичної за формою і змістом цілеспрямованої активізації нових, ініціативних науково-технічних, соціально-економічних та інших ідей, розробок, пропозицій масової творчості і прийняття рішень на основі спеціальних інноваційних процедур, нових форм зберігаючої оцінки і соціального контролю за процесом їх розвитку і використання;
- відбір найбільш важливих і термінових ідей, ініціатив і передача їх на завершальне оцінювання, прийняття рішення про них як про інноваційні — для використання в інформаційному та прогностичному забезпеченні постановки подальших науково-технічних, виробничо-технологічних, соціально-економічних, юридичних та інших проблем;
- цілеспрямоване виявлення, розвиток і використання закономірностей розвитку нового, його зустрічі та взаємодії з існуючими;
- створення і функціонування соціального інтелекту, спрямованого на вирішення різноманітних інноваційних проблем;
- розробка інноваційного плану, програми, проекту, укладення правових угод і договорів із зацікавленими юридичними та фізичними особами з розробки інноваційного продукту та продукції;
- конструктивно-технічна розробка інноваційної ідеї на основі договору з конструкторськими бюро відповідного профілю, проектними інститутами або окремими інженерно-конструкторськими і проектними групами;
- розробка бізнес-плану з фінансування, інвестування, кредитування та маркетингового просування на ринок інноваційних продуктів і продукції, виходячи з приблизного співвідношення фінансових витрат на розробку ідеї та проекту, виготовлення дослідного зразка та серійне виробництво як 1: 10: 100;
- забезпечення професійної готовності до проектування всього інноваційного процесу — від експертизи нової ідеї як інноваційно перспективної до виробництва та реалізації на ринку інноваційної продукції.

4. Досягнення інноваційного результату, дослідне виготовлення інноваційного продукту і масове виробництво інноваційної продукції на основі застосування інноваційних ресурсів, правового забезпечення, матеріальних і фінансових коштів і виробничих технологій, просування на ринок, що вимагає звернення до спеціальних здібностей і передбачає:

- наявність знань і доступу до технологічної основи інноваційної інфраструктури, яка включає в себе основну технологію, що визначає процес роботи з інноваційним продуктом (інформаційною його складовою, а також інноваційною інформацією про фізичних та юридичних осіб, що показує можливості їх розвитку), а також відповідну систему, яка забезпечує її успішне функціонування, необхідне для підготовки інновацій (і всіх тих, хто з нею пов'язаний) до виробництва, реалізації та використання;
- формування адекватної технологічної основи, котра включає як відповідну спеціальну організацію, управління, умови, обладнання, в цілому, ефективно діючу інноваційну інфраструктуру, що важливі як для початкового етапу (ініціація, збір, соціалізація, підготовка до виробництва і реалізації) становлення інновації, так і для завершального етапу (виробництво, реалізація, використання та консервація);
- застосування інноваційних технологій, що включають в себе: інформаційні технології роботи з інновацією; технології обробки, вивчення, перетворення існуючих інновацій, які представлені у матеріальному, енергетичному, польовому і т.п. вигляді; технології роботи з фінансовими ресурсами; технології правового забезпечення; технології формування моральних відносин, прав власності, патентного супроводу – особистісного, колективного, соціального, виробничого характеру, ринкової поведінки;
- знання особливостей та забезпечення доступу до досвідного виробництва інноваційного продукту і виробничій сфері серійного виробництва інноваційної продукції; наявність правового забезпечення та маркетингу, економічних ресурсів, необхідних для випуску і реалізації на ринку інноваційної продукції;
- наявність виробничої, технологічної, економічної, ринкової компетентності та культури в усіх зазначених видах забезпечення інноваційної діяльності, що має привести до результативності всього процесу.

5. Інноваційний ефект, емоційно-почуттєве і матеріальне задоволення

від використання інноваційної продукції на ринку, що вимагає здібностей від кваліфікованої її оцінки, наприклад, шляхом:

- економічної оцінки конкурентоспроможності, рентабельності інноваційної продукції на ринку;
- організації або участі в виставках, ярмарках, конкурсах, святах інноваційної продукції та отримання підтвердження інноваційного ефекту у вигляді нагород, премій, сертифікатів, дипломів якості тощо;
- наявності задоволення з боку користувачів інноваційної продукції, що прийняли й оцінили її нові споживчі якості.

Охарактеризовані вище інноваційні здібності свідчать про складний комплексний характер інноваційної діяльності, що починається, як правило, в індивідуальній формі, але далі розгортається як кооперативна коле-

ктивна діяльність. Останнє вимагає спеціальної організації, координації з метою ефективного проходження всього циклу життя інновації — від нової ідеї через її інноваційне обґрунтування та визначення, розробку у вигляді проекту, виготовлення дослідного інноваційного продукту, його маркетингового випробування, до розробки серійної інноваційної продукції та її реалізації в умовах ринку.

Специфіка ефективного здійснення інноваційної діяльності вимагає від усіх її учасників інтенсивного особистісного розвитку та ефективної самоактуалізації особистісного потенціалу, тобто наявності своєї рідної соборної правової демократичної моральної особистості в інноваційному полі. В цьому одна з психологічних причин складності масового розгортання інноваційної діяльності в українській економіці, в якій затягнувся період первинного накопичення капіталу. Цьому перешкоджають також правовий нігілізм, корупція, аморальність частини менеджерів різних рівнів, бізнесменів, виробничників. Тому інноваційна діяльність поки лише освоюється українськими підприємцями, долаючи цілий ряд бар'єрів на шляху інноваційного розвитку свого бізнесу. Саме з цієї причини зараз можна говорити лише про розвиток певних інноваційних здібностей окремих працівників сфери науки, техніки, виробництва, економіки.

Об'єктивна логіка і вимоги науково-технічного та соціально-економічного розвитку країни диктують необхідність розгортання масової, успішної, культурної інноваційної діяльності, як це спостерігається в передових демократичних країнах світу, таких як Японія (котра побудувала своє благополуччя саме на тотально використовуваних інноваційних технологіях), США (з блискучою інноваційною інфраструктурою Силіконової долини і всієї економіки), Євросоюз (з розумною інноваційною політикою). Лише тоді можна буде говорити про інноваційну обдарованість особистості в масштабах всієї національної економіки, що забезпечить її всебічний розвиток і благополуччя українського народу. А для цього, серед усього іншого, треба розвивати вже в рамках системи освіти інноваційні здібності особистості учнівської та працюючої молоді і, насамперед, її обдарованої частини — на правовій, духовній, моральній, естетичній, інтелектуальній основі.

2.7. Психологічні та педагогічні умови розвитку професійної майстерності особистості: система І. А. Зязюна щодо формування педагогічної майстерності у студентів

Професійна майстерність розуміється як комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації і ефективності професійної діяльності. Говорячи про вищу творчу активність вчителя, І. А. Зязюн підкреслює, що вона виявляється у доцільному використанні методів і засобів педагогічного взаємовпливу в кожній конкретній ситуації навчання й виховання.

Іншими словами, педагогічну майстерність можна розглядати як вияв свого «Я» у професії, як самореалізацію особистості вчителя в успішній педагогічній діяльності [81].

Елементами педагогічної майстерності, за І. А. Зязюном, є:

- а) гуманістична спрямованість;
- б) професійна компетентність;
- в) здібності до педагогічної діяльності (комунікативність, перцептивні здібності, динамізм особистості, емоційна стабільність, оптимістичне прогнозування, креативність);
- г) педагогічна техніка як форма організації поведінки вчителя.

Науковим колективом на чолі з академіком І. А. Зязюном запропонована і апробована спеціальна програма спецкурсу «Основи педагогічної майстерності», що передбачає теоретичне і практичне оволодіння студентами I–IV курсів вищого педагогічного навчального закладу темами, зазначеними нижче [81].

Теоретична частина:

1. Педагогічна майстерність та її значення для удосконалення навчання і виховання.
2. Педагогічна техніка.
3. Культура спілкування вчителя і учня.
4. Способи комунікативного впливу вчителя на учня.
5. Прийоми педагогічного впливу.
6. Майстерність видатних педагогів.
7. Майстерність вчителя на уроці.
8. Майстерність виховання.
9. Вчитель — пропагандист.
10. Елементи акторської та режисерської майстерності у педагогічній діяльності.

Практичні заняття:

1. Видатні майстри педагогічної праці А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинський.
2. Культура педагога, його робоче самопочуття.
3. Основи техніки мовлення. Дихання.
4. Голос вчителя.
5. Дикція.
6. Культура мови вчителя.
7. Щоденник педагогічних спостережень.
8. Педагогічний такт вчителя.
9. Увага і спостережливість вчителя.
10. Уява вчителя.
11. Переконавання та їх роль у педагогічному процесі.
12. Логіка доведення.
13. Навіювання у педагогічному процесі.

14. Виразність мови вчителя.
15. Прийоми педагогічного впливу.
16. Аналіз зразків роботи передових вчителів.
17. Спостереження і аналіз спілкування вчителя з класом.
18. Активізація учнів при перевірці знань і вмінь.
19. Активізація учнів під час вивчення нового матеріалу.
20. Робота з дошкою. Вчитель у дошки.
21. Майстерність використання наочних посібників і технічних засобів навчання.
22. Класний журнал, щоденник учня.
23. Майстерність організації суспільно корисної діяльності.
24. Індивідуальна бесіда з учнем.
25. Відвідування учня в сім'ї. Бесіда з батьками.
26. Зустріч з вчителем-майстром.
27. Науковий аналіз і узагальнення передового педагогічного досвіду.
28. Педагогіка публічного виступу.
29. Ораторське мистецтво педагога.
30. Творче самопочуття педагога.
31. Основи мімічної і пантомімічної виразності.
32. Конкурс ораторського мистецтва.
33. Аналіз перших педагогічних досягнень.
34. Самоосвіта вчителя і шляхи підвищення його педагогічної майстерності.

Досвід запропонованої І. А. Зязюном та його колегами програми формування педагогічної майстерності студентів свідчить про те, що професійна майстерність може бути наслідком не лише оволодіння спеціалістами з високим стажем професією на робочому місці. Її основи мають закладатись вже в юнацькому віці в процесі профільної і професійної підготовки. Проте, запропонована програма може бути успішно використана і молодими працівниками інших професій у цілеспрямованому і планомірному досягненні майстерності як вищого рівня ефективності виконання професійної діяльності особистістю.

Розділ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТІЮ ТРУДОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Психологія працездатності, динаміка, режим праці та відпочинку, функціональні стани трудівника

Працездатність особистості — це здатність до тривалої продуктивної трудової діяльності. Працездатність виявляється на рівні організму, індивіду та особистості.

На рівні організму працездатність виявляється у психофізіологічних процесах, що базуються на силі, рухливості і врівноваженості збудження і гальмування, як основи психічних реакцій та дій і всієї трудової діяльності та життєдіяльності працівника.

На рівні індивіда працездатність виявляється в інтенсивності, ритмі, тривалості, динаміці сенсорно-перцептивних, атенційних, мнемічних, мислительних та імажинативних дій, які забезпечують засвоєння та репродукування професійних знань, умінь і навичок у трудовій діяльності.

На рівні особистості працездатність виявляється у стійкості, інтенсивності та креативності комунікативних, мотиваційних, характерологічних, рефлексивних, едукативних, інтелектуальних та психофізіологічних властивостей, здібностей працівника, що забезпечують продуктивний, творчий характер трудової діяльності. Особистісний рівень включає в себе усі попередні рівні, бо неможливий без їх функціонування.

Працездатність особистості забезпечує кількісний і якісний бік перетворення предмету праці у продукт трудової діяльності [32; 101; 159].

Працездатність є змінною величиною і характеризується певною межею, яка визначається типом НС, тобто типом темпераменту, індивідуально-психологічними та соціально-психологічними властивостями особистості, наприклад, раціональною, інтелектуально доцільною організацією трудового процесу, використанням сучасних знань, ефективних прийомів, професійних умінь і навичок, високою самоорганізованістю, рефлексивною саморегуляцією праці, сформованістю професійно важливих рис характеру, доцільною мотивацією праці, оптимальним спілкуванням із партнерами по спільній трудовій діяльності (взаєморозуміння, взаємодія, безконфліктність тощо), наявністю сприятливого психологічного клімату у трудовому колективі.

Звичайно, слід враховувати при оцінці працездатності також стать, вік працівника, стан його здоров'я, стаж роботи, ступінь майстерності тощо.

Працездатність не є постійною величиною, а має свою динаміку, що виявляється у підвищенні або зниженні протягом робочої зміни, доби, тижня, місяця, року і всього життя. Розглянемо відповідні графіки на рис. 3.1–3.8.

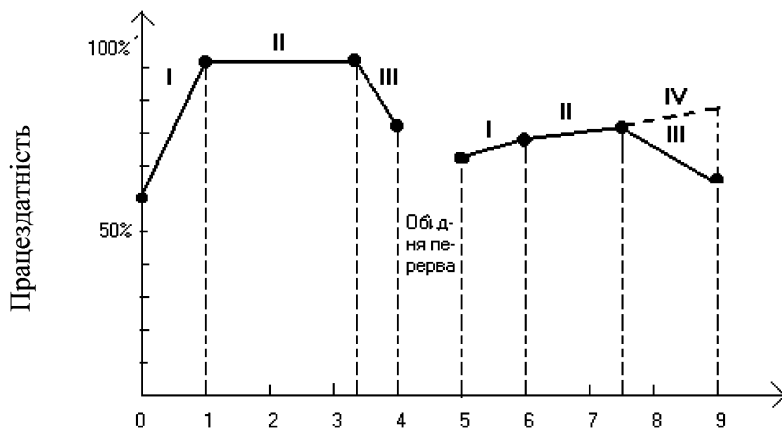

Рис. 3.1. Динаміка та стадії зміни працездатності протягом робочої зміни:
 I – стадія «впрацювання»; II – стадія стійкої працездатності на високому рівні;
 III – стадія прогресуючої втоми; IV – стадія кінцевого пориву

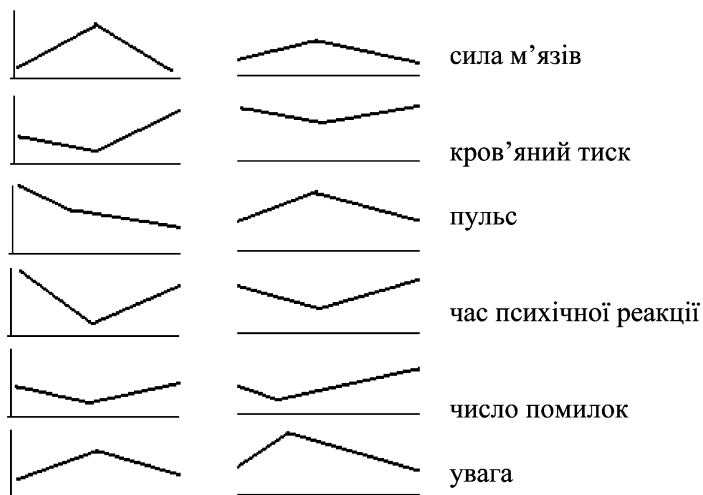

Рис. 3.2. Криві працездатності протягом робочої зміни за різними психосоматичними показниками

Працездатність в умовних одиницях

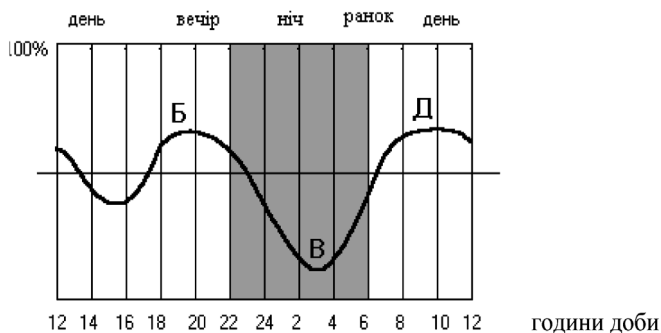

Рис. 3.3. Коливання працездатності впродовж доби

Працездатність в умовних одиницях

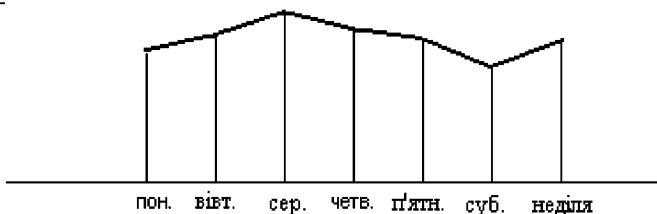

Рис. 3.4. Динаміка працездатності протягом тижня

Рис. 3.5. Зміни тону у циклоїдних акцентуатів протягом декількох місяців або тижнів

Працездатність може змінюватись також залежно від типу акцентуації. Так, циклоїдні акцентуати, а ними часто стають меланхоліди зі слабкою нервовою системою, мають, щоб встигнути за представниками інших більш сильних типів темпераменту, працювати циклічно, двофазно. В першій фазі вони мобілізуються, гіперкомпенсують свою слабкість, але на другій фазі мусять відтворювати надмірно втрачені сили. При цьому в середині другої фази може досягатись стадія депресії, яка небезпечна виснаженням, дратівливістю, суїцидним ризиком.

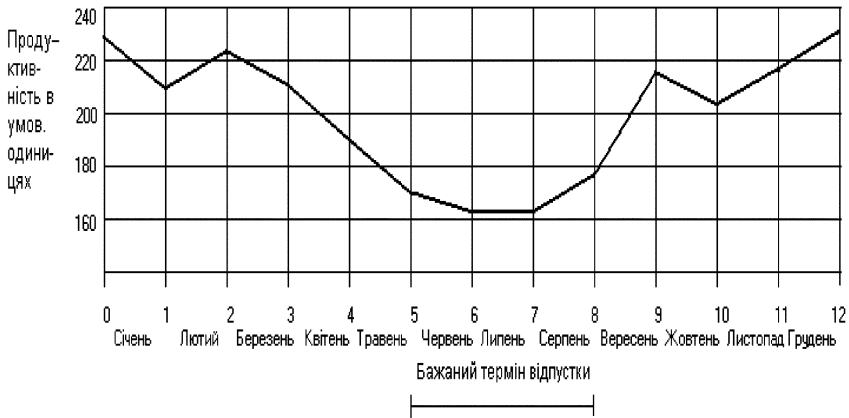

Рис. 3.6. Зміна працездатності протягом року

Професор Б. Й. Цуканов [154] вирахував великий біологічний цикл людини (С), що дорівнює $S=8,51$ років для чистих меланхоліків (а для інших типів він може бути вирахований, якщо помножити 8,51 на тау-тип). Упродовж цього циклу тонус людини поступово збільшується, а з його середини падає до певної величини. В кінці цього циклу, в так званій точці сингулярності, співпадають кінцівки більше як 100 часткових циклів людини — місячних, добових, дихальних, серцевих тощо. Це може стати загрозливим в плані прояву у людини хвороб в ці моменти у несприятливих умовах. Кожний великий біологічний цикл ділиться на чотири менших, кожний з останніх — ще на чотири менших і т.д. Увесь життєвий шлях людини складається з великих біологічних циклів. В кінці кожного великого циклу слід виявляти обережність, не створювати екстремальні ситуації, щоб уникнути, приміром, загрози, для частини меланхолідів і сангвіноїдів, інфаркту (починаючи з 4-6 циклу) та летального кінця (кінець 9-10 циклів).

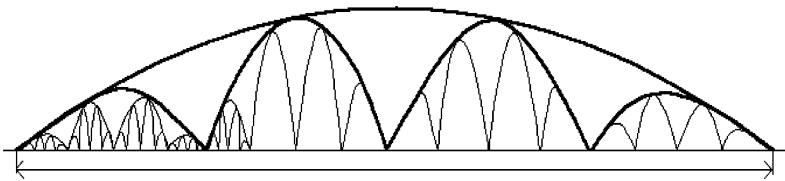

Рис. 3.7. Великий біологічний цикл ($C = 8,51 \text{ рік} \times \tau\text{-тип}$) за Б. Й. Цукановим

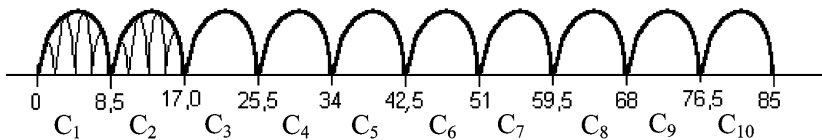

Рис. 3.8. Цикли зміни життєвого тонусу впродовж життя для особистості з $\tau\text{-типом } 1,0 \text{ сек.}$ (чистий меланхолік) із $C = 8,51 \text{ років}$ за Б. Й. Цукановим

Працездатність пов'язана з функціональними станами працівника. Визначають дві групи функціональних станів:

а) позитивні: бадьорості, натхнення, симпатії, задоволення від одержаного результату праці, від організованості, від справедливої оцінки та оплати праці тощо;

б) негативні: пригніченості, загальмованості, трудового напруження, стресу (дистресу і еустресу), монотонії, втоми і перевтоми.

Спеціалісти виділяють наступні умови підтримання працездатності та функціонального стану на оптимальному рівні:

а) соціальні (згуртований, плідно працюючий колектив, добре організований, позбавлений суперечностей і конфліктів, з перспективами, з умовами праці, що неперервно стають кращими за різними показниками — сталий розвиток, наявність авторитетного керівництва з позитивним менеджментом, сприятливий психологічний клімат у колективі, максимум вимогливості з боку керівництва при максимальній повазі до кожного члена колективу);

б) психологічні — врахування індивідуально-психологічних властивостей особистості кожного працівника, забезпечення його професійного зростання як по вертикалі (кар'єра), так і по горизонталі (професійна майстерність), почуття особистісного задоволення, психологічний комфорт кожного працівника;

в) психогігієнічні (уникнення стресів, психотравм, конфліктів, релаксація в умовах кімнати психологічного розвантаження, саморелаксація, психологічне консультування з розв'язання гострих психологічних проблем, уникнення психологічних відхилень і переважаючих психосоматичних хвороб через позбавлення гострої неконгруентності тощо);

г) функціонально-психологічні (режим праці і відпочинку, оптимальна паузація, шумовий і звуковий комфорт, відсутність депривації, адекватна функціональна музика – стартова у першу половину зміни, у перерву, у другу половину зміни, загальна, локальна й індивідуальна естетика, дизайн приміщень – портрети, картини, галереї, якість атмосфери, фітоатмосфера, ергономічна доцільність робочого місця тощо).

д) ергономічні (доцільна організація робочих місць, трудових рухів, дій, всієї трудової діяльності, наукова організація праці – НОП) [80].

3.2. Психологія безпеки та охорони праці особистості

На жаль, певні види трудової діяльності (водіїв, шахтарів, каскадерів, військовиків тощо) пов'язані з високим ризиком виникнення травматизму, професійних хвороб, навіть смертельних випадків. Щоб уникнути або суттєво зменшити вірогідність нещасних випадків на виробництві, слід знати їх причини та засоби їх усунення [55].

Виділяють дві групи причин виникнення аварійності і травматизму праці:

1. Об'єктивні: організаційні (неправильна організація робочого посту та процесу праці), технічні (амортизація техніки, технічні розлади тощо), технологічні (небезпечні технології), відсутність техніки безпеки тощо.
2. Суб'єктивні – людський фактор: антропологічні, фізіологічні, психологічні причини та ін.

До суто психологічних, особистісних причин відносяться наступні:

а) міжособистісні конфлікти, розлад взаєморозуміння (між керівниками і виконавцями), вади міжособистісної взаємодії, антипатії один до одного тощо;

б) неадекватна мотивація, навіть антимотивація праці, байдужість до процесу і продукту трудової діяльності;

в) небезпечні риси характеру (схильність до травматизму «аварійної людини»): неакуратність, неорганізованість, конфліктність, недисциплінованість, безвідповідальність; акцентуації характеру – астенічна, нестійка, лабільна, інтровертована тощо;

г) психологічні захисти самосвідомості – заперечення, витискання, ухід із ситуації, раціоналізація, ідентифікація; нездатність до вольової та емоційної саморегуляції в екстремальних ситуаціях;

д) некомпетентність, професійна не підготовленість, схильність до порушень правил техніки безпеки, схильність до шкідливих звичок – вживання алкоголю, табакокуріння, токсикоманія, наркоманія;

е) інтелектуальна неготовність діяти у нештатних ситуаціях: високі пороги відчуття та сприймання, низький обсяг уваги, неуважність, несистемність мислення, нездатність оперативно приймати адекватні рішення, низький обсяг пам'яті;

ж) психофізіологічні і психофізичні фактори: імпульсивність і некерованість холероїдів, амбіційність і самовпевненість сангвіноїдів, схильність до перевтоми і стресів меланхолоїдів, низький час реакції, повільність і недостатня чутливість флегматоїдів.

Для зниження рівня травматизму на виробництві має бути проведено дослідження конкретних причин аварійності, факторів небезпечності праці і розроблені заходи з охорони трудової діяльності особистості. Що стосується психологічних факторів, то їх виявленням і усуненням має займатися психологічна служба підприємства. Практичний психолог може здійснити широке коло заходів з профілактики травматизму з кожної із зазначених вище причин.

До цього кола входять, передусім, професійний психологічний відбір і підготовка персоналу, інженерно-психологічна експертиза трудової діяльності, психологічна підготовка кадрів до безпечної роботи, гуманізація праці, налагодження оптимальних міжособистісних стосунків між менеджерами і робітниками, підтримка нормального психологічного клімату у виробничому колективі, пропаганда правил техніки безпеки праці, усунення конфліктності і жорстокості у міжособистісних стосунках, психологічна профілактика алкоголізму і наркоманії серед працюючих, психологічне консультування трудівників з особистісних проблем, психологічна корекція шкідливих звичок, психологічна релаксація перенапруження і перевтоми, зняття дистресів, психотерапія і реабілітація у випадках психотравм, психогігієна станів професійного «вигорання», психологічний супровід становлення професійної кар'єри і майстерності працівника тощо.

3.3. Психологічна культура та наукова організація праці особистості

Як свідчать історичні факти, психологічна культура праці завжди була притаманна видатним творцям, майстрам своєї справи, зокрема, духовним, інтелектуальним, науковим лідерам людства. Це стосується, передусім, видатних вчених, інженерів, винахідників XIX і XX століття — Ч. Дарвіна, І. М. Сеченова, Ф. У. Тейлора, А. Ейнштейна, Н. Бора, К. Е. Цюлковського, В. І. Вернадського, П. Т. де Шардена, Г. С. Альгшуллера та інших. В їхніх наукових, філософських, мемуарних працях, виданих наприкінці творчого життя, начебто віддається належне, висловлюється вдячність власному творчому, особистісному, психологічному потенціалу, завдяки якому були зроблені величезні наукові відкриття і здійснені фундаментальні науково-технічні проекти.

В цьому плані не можна не згадати про видану ще у 1928 році роботу К. Е. Цюлковського «Керівники людства», в якій автором теорії космонавтики було накреслено риси творчо мислячих особистостей, названих ним «двигунами прогресу», що ведуть цивілізацію до щастя, радості і пізнання.

Таких людей він вважав «найбільш дорогоцінними» для людства, оскільки від них залежить доля цивілізації.

А видатний український вчений В. І. Вернадський навіть створив учення про ноосферу, тобто сферу розуму планети Земля. За цим ученням передбачається поява нової геологічної епохи — психозойської ери, або ери Розуму.

Спільним для наведених прикладів (а їх число можна примножити) є той факт, що необхідною умовою творчої праці видатних творців і трударів людства став притаманний останнім своєрідний феномен рефлексії власної психіки як найвищої цінності, тобто феномен психологічної культури.

Визначаючи сутність психологічної культури праці, слід усвідомлювати, що вона є складовою загальної культури професіонала. А поняття культури (від лат. — виховання, освіта, розвиток) в широкому його розумінні, як слушно зауважує академік С. У. Гончаренко, означає «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні культура — це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької)... Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності» [25, с. 182].

Визначаючи психологічну культуру праці, слід звернутися до одного з існуючих підходів до вивчення складу цього поняття, що розроблюється у дослідженнях відомого білоруського психолога Я. Л. Коломінського. Він вважає, що психологічна культура включає в себе два основних компоненти, два основні блоки. Один блок можна було б назвати теоретичним, або теоретико-концептуальним, а другий — практичним або «психологічною діяльністю» [див. у 113]. Вже з цього визначення випливає висновок, що феномен психологічної культури пов'язаний з розвитком психологічних якостей особистості, які мають стати в центрі аналізу цього поняття.

Людські, психологічні, особистісні якості набувають у наш час все більшої цінності, вони все виразніше постають як провідні по відношенню до інших, по суті похідних від них, якостей, таких як матеріальні, економічні, естетичні тощо. Підкреслюючи цей аксіологічний аспект психологічних якостей особистості, видатний психолог ХХ століття Л. С. Виготський у своїй культурно-історичній теорії говорив про «вищі психологічні функції» як результат і чинник філогенезу й онтогенезу людини.

Саме на вищі психічні якості своїх найкращих представників може врешті решт розраховувати людство у розв'язанні різноманітних гострих конфліктів та драматичних проблем (від економічних, матеріальних, медичних і екологічних до проблем виживання). На цю обставину, начебто перегукуючись з Л. С. Виготським, вказав у 70-ті роки минулого століття у своїй відомій книзі «Людські якості» член Римського клубу Ауреліо Печ-

чеї: «При всій тій важливій ролі, яку відіграють у житті сучасного суспільства питання його соціальної організації, його інститути, законодавство і договори, при всій могутності створеної людиною техніки не вони в кінцевому рахунку визначають долю людства... Проблема у підсумку зводиться до людських якостей і шляхів їх удосконалення. Бо лише через розвиток людських якостей і людських здібностей можна досягти зміни усєї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації і використати увесь її величезний потенціал для благих цілей» [86, с. 14].

А. Печчеї неодноразово підкреслює думку: «...єдиний шлях до порятунку лежить через те, що я називаю людською революцією — через новий гуманізм, що веде до розвитку вищих людських якостей...» [86, с. 209-210].

Власне, на утвердження вищих людських, психологічних, особистісних якостей як безумовних цінностей людства спрямовані пошуки таких відомих діячів вітчизняної і зарубіжної гуманістичної філософії, педагогіки і психології, як А. Маслоу, К. Роджерс, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, Ю. Козелецький, Г. С. Костюк, І. А. Зязюн, Н. Г. Ничкало, Г. О. Балл, О. В. Проскура, В. А. Семиченко та багато ін.

Враховуючи ту обставину, що культура взагалі, і психологічна культура зокрема, мають складну природу і вивчаються, на думку спеціалістів [98, с. 84], у ряді аспектів (морфологічному, функціональному, аксіологічному, типологічному, світоглядному, гуманістичному) і функцій (освоювально-перетворювальної, акумуляції, трансляції, комунікативної, нормативно-регулятивної, прогностичної, амплікативної, гедоністичної, проєктивної, захисної, міжетнічної інтеграції тощо), постає питання визначення методологічного підходу до цього ключового для психологічної науки явища.

Як такий ми пропонуємо особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний підхід, за яким психологічна культура розуміється як соціально, онтологічно та внутрішньоособистісно детермінований рівень свідомого засвоєння, використання та функціонування психологічних цінностей, в якості яких виступають ефективні психологічні знання, вміння, навички, здібності до високопрофесійної психологічної діяльності. Отже, найвищий рівень психологічної культури за цим підходом притаманний або видатній творчій особистості, майстру, визнаному лідеру у певній професійній діяльності, або добре підготовленому професійному психологу.

Сутність психологічної культури особливо виразно виступає в тому випадку, якщо у попередньому плані виділити наявні рівні її розвитку серед різних верств населення. Як такі ми розглядаємо шість рівнів:

1. Рівень психологічного безкультур'я, який характеризується відсутністю у значної частини населення наукових психологічних знань, умінь, здібностей.

2. Низький рівень розвитку психологічної культури (ПК) — з помірним проявом у деякої частини населення безсистемних побутових, здебільшо-

го спонтанно отриманих, ненаукових психологічних знань, умінь, навичок і здібностей.

3. Середній рівень розвитку ПК — за наявності у певної частини представників суспільства обмеженої сукупності наукових психологічних знань, умінь, навичок, здібностей.

4. Високий рівень розвитку ПК — за наявності у певних особистостей стійкої і дієвої системи наукових психологічних знань, умінь, навичок, життєво і професійно значущих психологічних здібностей, що виявляються у свідомих спробах самопізнання, саморозвитку та самореалізації особистістю цих якостей як незаперечних людських цінностей.

5. Вищий рівень розвитку ПК, що формується в процесі професійного засвоєння психологічних знань, умінь, навичок, здібностей як вищих людських цінностей, і є результатом спеціального психологічного навчання і самонавчання, професійної психологічної підготовки у ВНЗ та інститутах післядипломної освіти, становлення в процесі професійної психологічної діяльності.

6. Найвищий рівень розвитку ПК є передумовою і проявом ефективної професійної психологічної діяльності висококваліфікованого психолога і продуктивної творчої діяльності видатного діяча науки і техніки, майстра своєї справи.

У зв'язку з цим, розуміючи психологічну культуру як складову загальної і професійної культури особистості працівника, слід підкреслити її ключову, визначальну роль у здійсненні професійної діяльності. Вона виступає як найбільш інтимний, внутрішньо детермінуючий, інтегруючий щабель загальної і професійної культури, який базується на свідомому засвоєнні і реалізації спеціальних психологічних знань, умінь, навичок, здібностей, в цілому — психологічної діяльності в ситуаціях, що потребують мобілізації глибинних особистісних ресурсів фахівця. До речі, саме в таких, переважно кризових, проблемних, екстремальних ситуаціях, стає очевидною перевага спеціально організованої, особистісно значущої психологічної підготовки фахівця над спонтанною, стихійною, позапсихологічною його підготовкою. Останнє має принципове значення, оскільки навіть традиційне вивчення психології учнівською молоддю за академічною схемою не призводить до формування дієвої психологічної культури фахівця, не забезпечує належного засвоєння здобутків сучасної теоретичної, прикладної та практичної психології.

Саме через це потрібний спеціальний особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний, підхід до розуміння і формування психологічної культури робітника. Він передбачає цілісний, у взаємозв'язку, розвиток і використання глибинних психологічних ресурсів, усього творчого потенціалу, що сконцентрований у таких базових структурних утвореннях особистості, як здатність до плідного гуманістичного спілкування, творча спрямованість, дієві гуманістичні, ділові риси характеру, розвинута самосвідомість, рефле-

ксія, життєва мудрість і професійна компетентність, продуктивний, творчий інтелект, динамічна і працездатна психофізіологічна база особистості.

Психологічна культура на своєму вищому рівні становлення виступає як здатність особистості свідомо формувати, засвоювати, зберігати, примножувати і вчасно актуалізувати означені психологічні якості як неаперечні людські сутнісні сили, ресурси, потенціали, як власне психологічні цінності, котрі необхідно враховувати як першочергові при оптимізації, підвищенні ефективності життєдіяльності та професійної діяльності сучасного працівника.

Це означає також, що в структурі різноманітних видів діяльності професіонала означені вищі психічні якості особистості послідовно виступають як суб'єктивні чинники організації спеціальної психологічної діяльності в її ключових компонентах і функціях — або у своїй мотиваційно-ціннісній функції, або як самопізнані й актуалізовані суб'єктом самопідсилюючі якості особистості, або як чинники високоякісного цілепокладання, програмування, організації та контролю трудової діяльності, або як психологічні підсилювачі застосовуваних зовнішніх та внутрішніх операційних засобів, або як емоційно-почуттєві її каталізатори — котрі і окремо, і, особливо, у своїй сукупності помітно підвищують ефективність професійної діяльності працівника. В такому випадку розвиток психологічної культури особистості доцільно розглядати як всезагальний інтегративний метод, власне особистісно центрований понадметод наукової психології, який забезпечує ефективність будь-якого виду соціально-рольової поведінки та предметної професійної діяльності людини.

Якщо говорити про структуру психологічної культури, то вона має зовнішні та внутрішні складові. До перших відносяться такі галузеві її види, як інженерно-психологічна культура, виробничо-психологічна культура, власна психологічна культура праці, соціально-психологічна та інші види психологічної культури.

До внутрішньоособистісних складових психологічної культури відносяться комунікативна (культура спілкування), мотиваційно-сміслова, характерологічна, рефлексивна, інтелектуальна, психофізіологічна культура, едукативна психологічна культура розвитку компетентності.

Можна також виділити види психологічної культури особистості залежно від певного типу провідної діяльності — тобто психологічну культуру спілкування, гри, навчання, виховання і самовиховання, особистісного та професійного самовизначення, професійної підготовки, праці, життєвого (сімейного) самовизначення, творчості, генеративності, самообслуговування тощо.

В контексті таких галузей наукової психології, як психологія праці та професійна психологія, психологічну культуру доцільно розуміти водночас і як важливий аспект вивчення, і як предмет проектування, тобто як

важливу складову навчальної, продуктивної, творчої діяльності учнівської молоді, молодих спеціалістів та професіоналів.

Розвиток психологічної культури праці залежить від того, наскільки ефективно вдається детермінувати і виправдати кращими результатами професійної підготовки і діяльності доцільність засвоєння і використання загальних та профільованих психологічних знань, умінь, навичок, професійно важливих психологічних якостей, здібностей особистості — в ході навчально-виховної роботи вчителів, майстрів виробничого навчання, викладачів спеціальних дисциплін, в тому числі і викладачів спецкурсів психології у загальноосвітній школі, професійно-технічних навчальних закладах, вищих навчальних закладах, інститутах післядипломної педагогічної освіти.

Розвиток психологічної культури в процесі особистісного зростання та оволодіння учнівською молоддю і спеціалістами професійною діяльністю в системі неперервної освіти має спиратись на актуалізацію наявного, але ще недостатньо усвідомленого і задіяного особистісного потенціалу учнів і студентів, орієнтуватись на особистість майбутнього професіонала, на її психологічний розвиток і саморозвиток, на здатність до самопізнання і самореалізацію. Розвиток за таких умов психологічної культури стає важливою детермінантою свідомого, масового формування творчого, особистісного потенціалу майбутніх громадян і працівників України.

ВИСНОВКИ

У посібнику стисло відображений погляд на проблеми психології і педагогіки праці з точки зору особистісного підходу, який започаткований ще у 60-ті роки минулого століття К. К. Платоновим, однак розквіт якого припадає саме на сьогоднішній день. Цей підхід неможливий без наукового визначення особистості та уявлення про психологічну структуру особистості працівника, адже тільки цілісне структурне уявлення про його психіку змістовно презентує усі складові того величезного трудового потенціалу, який накопичується у сучасної людини в ході неперервної освіти впродовж життя і актуалізується у трудовій діяльності.

Проте, ці два взаємопов'язані процеси — трудової та професійної підготовки і власне праці — здійснюються не завжди оптимально, оскільки не усвідомлюються належним чином, а тому і не підсилюються на основі глибокого знання їх психологічної сутності. Хоча існуючі психологічні та педагогічні дані не вичерпують усіх аспектів сучасного виробничого процесу, однак їх наявність і врахування психологами і педагогами праці, спеціалістами по роботі з персоналом може значно покращити ефективність трудової, професійної діяльності працівників підприємств різних форм власності. Знання з курсу психології і педагогіки праці виступають в цьому плані як стимулюючі, евристичні, продуктивні, системотвірні, каталізуючі чинники.

Не дивлячись на те, що обмежений обсяг книги не дав можливості викласти більш повною мірою існуючі у психології та педагогіці праці дані, ми сподіваємось на те, що ознайомлення з ними студентів, викладачів, керівників навчальних закладів і підприємств буде сприяти формуванню ефективної концептуальної моделі даної наукової дисципліни, що полегшить організацію більш продуктивної трудової діяльності працівників України.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ І РОЗМІРКОВУВАННЯ:

1. Історичний шлях становлення психології праці як науки.
2. Принципи психології праці.
3. Об'єкт, предмет, мета і завдання психології праці.
4. Методи психології праці.
5. Типологія професій за Є. О. Клімовим.
6. Професіограма та психограма.
7. Психологічна структура особисті працівника.
8. Характеристика трудової діяльності особистості.
9. Предмет, знаряддя праці, об'єктивне фізичне і соціальне середовище, суб'єкт трудової діяльності.
10. Професійно важливі властивості особистості трудівника.
11. Психосоматичні властивості, темперамент і професія.
12. Інтелектуальні властивості особистості працівника.
13. Професійна компетентність особистості.
14. Рефлексивні властивості особистості професіонала.
15. Риси характеру як професійно важливі властивості особистості працівника.
16. Професійно важливі мотиваційні властивості працівника.
17. Професійно важливі комунікативні властивості працівника.
18. Психологія професійної орієнтації учнівської та робочої молоді.
19. Професійна придатність, психологічна готовність до праці.
20. Психологічні питання професійного відбору та підбору кадрів.
21. Психологічні і педагогічні аспекти професійного навчання і виховання.
22. Аналітичні методи професійного навчання.
23. Синтетичні методи професійного навчання і виховання.
24. Методи професійного самовиховання.
25. Методи стимуляції, розвитку та організації творчої діяльності працівника.
26. Психологія інноваційної діяльності працівника.
27. Програма розвитку педагогічної майстерності майбутнього вчителя.
28. Психологічні фактори працездатності працівника.
29. Динаміка процесу праці.
30. Оптимізація режиму праці та відпочинку.
31. Функціональні стани трудівника.
32. Психологічні питання безпеки праці.
33. Психологічна культура, духовність особистості професіонала.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абашкіна Н.В. Принципи розвитку професійної освіти в Німеччині : монографія / Н.В. Абашкіна. — К. : Вища школа, 1998. — 207 с.
2. Аверинцев С.С. Софія-Логос. Словник. / С.С. Аверинцев. — 3-е видання. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. — 650 с.
3. Азаров Ю.П. Семейная педагогика / Ю.П. Азаров. — 2-е изд. — М. : Политиздат, 1985. — 238 с.
4. Алфимов В.К. Творческая личность старшеклассника: модель и развитие / В.К. Алфимов, Н.Е. Артемов, Г.В. Тимошко. — К. ; Донецк, 1993. — 64 с.
5. Аристотель. О душе / Аристотель // Сочинения в четырех томах. Том 1 / Ред. В.Ф. Асмус. — М. : Мысль, 1976. — С. 369-450.
6. Балл Г.О. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Г.О. Балл. — М. : Педагогика, 1990. — 184 с.
7. Бернштейн Н.А. О ловкости и ее развитии / Н.А. Бернштейн. — М. : Физкультура и спорт, 1991. — 288 с.
8. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І.Д. Бех. — К. : Либідь, 2006. — 272 с.
9. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. Синтез науки, религии и философии / Е.П. Блаватская. — Том 1. — часть 2-3. — Л. : Экономика и культура, 1991. — 468 с.
10. Большая психологическая энциклопедия / А.Б. Альмуханова и др. — М. : Эксмо, 2007. — 544 с.
11. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. — К. : Академвидав, 2010. — 416 с.
12. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. — 2-е изд. — СПб. : Питер, 2004. — 520 с.
13. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підручник для педагогів / Г. Ващенко. — К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. — 441 с.
14. Вознюк О.В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: Інтегративний підхід : монографія / О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 684 с.
15. Волков И.П. Цель одна – дорог много: Проектирование процессов обучения : книга для учителя / И.П. Волков. — М. : Просвещение, 1990. — 159 с.
16. Воронова В.Я. Творческие игры старших дошкольников : пособие для воспитателя детского сада / В.Я. Воронова. — М., 1990. — 80 с.
17. Вступительный психометрический экзамен в университеты. Информационная брошюра. — Иерусалим : Израильский центр экзаменов и оценки, 2001. — 175 с.
18. Гальперин П.Я. Введение в психологию / П.Я. Гальперин. — М. : Университет, 1999. — 322 с.

19. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах / Г.В.Ф. Гегель // Т.2. / Сост., общ. ред. А.В. Гулыгин. — М. : Мысль, 1973. — 630 с.
20. Гильбух Ю.З. Как учиться и работать эффективно: Научная организация труда для учащихся гимназий и лицеев / Ю.З. Гильбух. — К. : Випол, 1993. — 128 с.
21. Гильбух Ю.З. Тренировочные устройства и профессиональное обучение (психолого-педагогические аспекты) / Ю.З. Гильбух // Под ред. проф. К.К. Платонова. — К. : Высшая школа, 1979. — 200 с.
22. Гірник А.М. Посередництво в трудових конфліктах / А.М. Гірник. — К., 1998. — 52 с.
23. Гончаренко С.У. Етичний кодекс ученого / С.У. Гончаренко // Естетика і етика педагогічної дії : зб. наук. праць / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України; Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка. — Вип. 1. — К.; Полтава : ПНУ імені В.Г. Короленка, 2011. — С. 25-34.
24. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям / С.У. Гончаренко. — Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. — 308 с.
25. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
26. Готовність учня до профільного навчання / Упорядник В. Рибалка; за ред. С. Максименка, О. Главник. — К. : Мікрос-СВС, 2003. — 112 с.
27. Гуменюк О.Є. Психологія інноваційної освіти: теоретико-методологічний аспект : монографія / О.Є. Гуменюк. — Тернопіль : Економічна думка, 2007. — 385 с.
28. Гурлева Т.С. Батько і мати — два сонця гарячих / Т.С. Гурлева. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2013. — 140 с.
29. Детский сад в Японии. Опыт развития детей в группе : пер. с японского / Общая ред. В. Т. Нанинской. — М. : Прогресс, 1987. — 240 с.
30. Довбуш Р.А. Способность к труду. О воспитании способности к труду у детей. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 110 с.
31. Долженко О.В. Современные методы и технология обучения в техническом вузе / О.В. Долженко, В.Л. Шагуновский. — М. : Высш. шк., 1990. — 191 с.
32. Дмитриева М.А. Психология труда и инженерная психология : учебное пособие / М.А. Дмитриева, А.А. Крылов, А.И. Нафтульев; под ред. А.А. Крылова. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. — 224 с.
33. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
34. Енциклопедичний словник з державного управління / За ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сураїна. — К. : НАДУ, 2010. — 820 с.
35. Етичний кодекс ученого України / Бюлетень Вищої атестаційної комісії України, 311 (145). — 2011. — С. 7-10.

36. Зейгарик Б.В. Теории личности в зарубежной психологии / Б.В. Зейгарик. – М., 1982. – 128 с.
37. Зинченко В.П. Основы эргономики / В.П. Зинченко, В.М. Мунипов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 200 с.
38. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : науково-методичний посібник / І.А. Зязюн. – К. : МАУП, 2000. – 312 с.
39. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії : монографія / І.А. Зязюн. – Київ–Черкаси : Вид від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
40. Ігнатівич О.М. Психологічні основи розвитку фахової інноваційної культури педагогічних працівників : монографія / О.М. Ігнатівич. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 288 с.
41. Игнатуша Н.И. Развитие у учащихся способностей к научно-технической деятельности : методическое пособие для педагогов / Н.И. Игнатуша, В.В. Рыбалка. – К., 1993. – 141 с.
42. Інноваційні технології виховання творчої особистості : методичний посібник / За ред. Н.Б. Гонтаровської. – Дніпропетровськ, 2010. – 386 с.
43. Інноваційні технології сприяння розвитку обдарованості : матеріали круглого столу 15 січня 2009 року. – Київ–Тернопіль : АПН України; Ін-т обдарованої дитини; ТОКІППО, 2009. – 112 с.
44. История советской психологии труда. Тексты (20-30-е годы XX века) / Под ред. В.П. Зинченко, В.М. Мунипова, О.П. Носковой. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 360 с.
45. Калитич Г.И. Идеи должны работать: как использовать творчество каждого / Г.И. Калитич, В.И. Джелали, Г.А. Андрощук. – К. : Знание, 1990. – 64 с.
46. Кант И. Антропология с практической точки зрения / И. Кант. – СПб. : Наука, 1999. – 471 с.
47. Киричук О.В. Народження та зростання духовної особистості: теорія, діагностика, тренінг : науково-методичний посібник / О.В. Киричук, В.О. Киричук, В.В. Киричук // Інститут обдарованої дитини АПН України. – К. : Либідь, 2008. – 90 с.
48. Кісарчук З.Г. Проблеми батьківства і материнства / З.Г. Кісарчук. – К. : Тов-во «Знання» УРСР, 1990. – 17 с.
49. Климов Е.А. Введение в психологию труда : учеб. пособие / Е.А. Климов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 200 с.
50. Климов Е.А. Пути в профессионализм (Психологический взгляд) : учебное пособие / Е.А. Климов. – М. : Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. – 320 с.
51. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. – Харків : ФОП Слівак Т.К., 2010. – 48 с.

52. Корнєв М.Н. Соціальна психологія : підручник / М.Н. Корнєв, А.Б. Коваленко. — К., 1995. — 304 с.
53. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. — М. : Педагогика, 1988. — 304 с.
54. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда : учебное пособие Ю.В. Котелова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 120 с.
55. Котик М.А. Психология и безопасность / М.А. Котик. — Таллин : Валгус, 1981. — 408 с.
56. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г. Кремень. — 2-е вид. — К. : Тов. «Знання» України, 2010. — 520 с.
57. Кузнецов Б.Г. Эйнштейн / Б.Г. Кузнецов. — 2-е изд. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — 416 с.
58. Купер Д. Психология в отборе персонала / Д. Купер, А. Робертсон. — СПб. : Питер, 2003. — 240 с.
59. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
60. Логика / Под ред. Д.П. Горского и П.В. Таванца. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. — 280 с.
61. Лоос В.Г. Промышленная психология / В.Г. Лоос. — К. : Техника, 1980. — 184 с.
62. Ломов Б.Ф. Человек и техника (Очерки инженерной психологии) / Б.Ф. Ломов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. — 266 с.
63. Лосев А.Ф. Дерзание духа / А.Ф. Лосев. — М. : Политиздат, 1988. — 366 с.
64. Луцький І.М. Правова мораль в охороні матері і дитини (згідно законодавства України та країн ЄС) : монографія / І.М. Луцький. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. — 140 с.
65. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации: Описание и руководство к использованию / Отв. ред. А.Ф. Кудряшов. — Петрозаводск : Петриком, 1992. — 319 с.
66. Макаренко А.С. О воспитании / А.С. Макаренко. — М. : Политиздат, 1988. — 256 с.
67. Макаренко А.С. Сочинения в семи томах / А.С. Макаренко. — Том 6. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. — 448 с.
68. Милерян Е.А. Психология формирования общетрудовых политехнических умений / Е.А. Милерян. — М. : Педагогика, 1973. — 300 с.
69. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. — 2-ге вид. — Дніпропетровськ : Січ; Київ : МП «Пам'ятка України», 1991. — 302 с.
70. Моляко В.А. Техническое творчество и трудовое воспитание / В.А. Моляко. — М. : Знание, 1985. — 80 с.
71. Моргун Ф.Т. Хто зруйнував Компартію і найбільшу в світі країну? Роздуми виборця / Федір Моргун. — Полтава : Дивосвіт, 2006. — 42 с.

72. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.
73. Мошкова И.Н. Психология производственного обучения : метод. пособие / И.Н. Мошкова, С.Л. Маслов. – М. : Высшая школа, 1990. – 207 с.
74. Никитина Л.А. Мама и детский сад : кн. для воспитателей детсада и родителей / Л.А. Никитина. – М. : Просвещение, 1990. – 93 с.
75. Ничкало Н.Г. Профессионально-техническое образование в Украине: Проблемы исследований / Н.Г. Ничкало. – К. : Науковий світ, 1999. – 29 с.
76. Ничкало Н.Г. Воспитание труженика / Н.Г. Ничкало, А.А. Молчанова. – М. : Профтехобразование, 1992. – 73 с.
77. Новацький В. Тадеуш. Людська праця: Аналіз поняття / Тадеуш В. Новацький // Перекл. з польської Ю. Родик. – Львів : Літопис. 2010. – 182 с.
78. Онищенко В.Д. Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія / В.Д. Онищенко. – Львів : Лотос, 1998. – 338 с.
79. Основы инженерной психологии : учебник для техн. вузов / Под ред. Б.Ф. Ломова. – М. : Высшая школа, 1986. – 448 с.
80. Основы научной организации труда : учебник / Под общ. ред. Ю.Н. Дубровского. – М. : Экономика, 1971. – 269 с.
81. Основы педагогического мастерства : учебное пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А. Зязюн, И.Ф. Кривонос, Н.Н. Тарасевич и др. ; Под ред. И.А. Зязюна. – М. : Просвещение, 1989 – 302 с.
82. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – Вид. 2, стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
83. Очерки психологии труда оператора / Под ред. проф. Е.А. Милеряна. – М. : Наука, 1974. – 308 с.
84. О честности и правдивости / Сост. Д.И. Шоя, А.Т. Губко. – К. : Рад. школа, 1983. – 93 с.
85. Панок В.Г. Стратегія розвитку психологічної служби системи освіти України : методичний посібник / В.Г. Панок, І.І. Цушко. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 128 с.
86. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.
87. Платонов К.К. Вопросы психологии труда / К.К. Платонов. – М. : Медицина, 1970. – 264 с.
88. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності : монографія / Н.А. Побірченко. – К., 1999. – 286 с.
89. Подмазин С.И. Как помочь подростку с «трудным» характером / С.И. Подмазин, Е.И. Сибиль. – К. : НПЦ Перспектива, 1996. – 160 с.
90. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : науково-методичний посібник / Е.О. Помиткін. – К. : ІЗМН, 1996. – 164 с.

91. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е.О. Помиткін. — К. : Наш час, 2007. — 280 с.
92. Проблеми і напрями розвитку особистісної готовності педагогічних працівників та учнів професійного ліцею до творчої та інноваційної діяльності : збірник науково-методичних матеріалів / За ред. А.П. Красовського і В.В. Рибалки; кол. авторів. — К. : ІПППО АПН України та УПТО МУОН КМДА, 2006. — 170 с.
93. Професійна діагностика / Упорядник Т. Гончаренко. — К. : Ред. загальнопедаг. газет, 2004. — 120 с.
94. Профессиограммы и профессиокарты основных профессий. — Кн. 2: Методическое пособие для работников службы занятости. — К. : ГЦЗМТУ, 1995. — 224 с.
95. Профконсультационная работа со старшеклассниками / Под ред. Б.А. Федоришина. — К. : Радянська школа, 1980. — 160 с.
96. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства : учебное пособие / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. — 3-е издание — М. : Издательский центр Академия, 2005. — 216 с.
97. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. — 2-е изд. — М. : ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. — 479 с.
98. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. — К. : Вища школа, 1982. — 216 с.
99. Психологія : підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук ; за ред. Ю.Л. Трофімова. — 6-те видання. — К. : Либідь, 2008. — 560 с.
100. Психологія праці та професійної підготовки особистості : навчальний посібник / Під ред. П.С. Перепелиці, В.В. Рибалки. — Хмельницький : ТУП, 2001. — 330 с.
101. Психология труда : перевод со словацкого / Под. ред. К.К. Платонова. — М. : Профиздат, 1979. — 216 с.
102. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — 2-е изд. — М. : Политиздат, 1990. — 494 с.
103. Психология совместного труда детей : кн. для воспитателя дет. сада, учителя / Я.Л. Коломинский, Б.П. Жизневский, Л.А. Холева и др. ; Под ред. Я.Л. Коломинского. — Мн. : Нар. асвета, 1987. — 94 с.
104. Психологическое сопровождение выбора профессии : научно-методическое пособие / Под ред. Л.М. Митиной. — М. : Моск. психолого-социальный ин-т, Флинта. 1998. — 184 с.
105. Псядло Э.М. Кабинет психологической разгрузки : методическое пособие / Э.М. Псядло. — Одесса : БМВ, 2010. — 80 с.
106. Пуховська Л.П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності : монографія / Л.П. Пуховська. — К. : Вища школа, 1997. — 180 с.

107. Рашковська В.І. Православна образотворча спадщина в розвитку духовності майбутнього вчителя : монографія / В.І. Рашковська. — Полтава : «АСМІ», 2002. — 372 с.
108. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : навчально-методичний посібник / В.В. Рибалка. — К. : Ніка-Центр, 2003. — 204 с.
109. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників : монографія / В.В. Рибалка. — К. : Деміур, ІПППО АПН України, 1998. — 160 с.
110. Рибалка В.В. Психологія професійного самовизначення для здорових старшокласників : методичні рекомендації / В.В. Рибалка. — К. : ІПППО АПН України, 2004. — 24 с.
111. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості : навчальний посібник / В.В. Рибалка. — К. : ІЗМН, 1996. — 236 с.
112. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчо обдарованої особистості : науково-методичний посібник / В.В. Рибалка // НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини. — К. : НАПН України: Ін-т обдарованої дитини, 2010. — 442 с.
113. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти : наук.-метод. посіб. / В.В. Рибалка. — К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2011. — 428 с.
114. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : навчальний посібник / В.В. Рибалка. — Одеса : Букаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.
115. Розвиток професійної орієнтації в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажч. / АПН України, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; наук. ред. Рогова П.І., Чепурна Н.М.; наук. консультант Мельник О.В.; бібліогр. ред. Пономаренко Л.О. — К.; Черкаси. — 2009. — 196 с.
116. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1973. — 424 с.
117. Рубинштейн С.Л. Принципы творческой самодеятельности / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. — №4. — 1986. — С. 101-109.
118. Русова В.В. Самоактуалізація особистості обдарованих старшокласників в умовах профільної підготовки (на матеріалі психологічного супроводу науково-дослідної роботи школярів у Малій академії наук) : методичний посібник / В.В. Русова, В.В. Рибалка. — К. : Інфосистем, 2011. — 156 с.
119. Савчин М.В. Духовний потенціал людини : монографія / М.В. Савчин. — Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. — 203 с.
120. Самойлов А.Е. Психология парадоксального мышления или прогностический диалог теории и эмпирии / А.Е. Самойлов. — Днепропетровск, 2007. — 185 с.

121. Самоукина Н.В. Психология профессиональной деятельности / Н.В. Самоукина. — СПб. : Питер, 2003. — 224 с.
122. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело / Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). — Клин : Христианская жизнь, 2007. — 128 с.
123. Сергеенко О.П. Професійна індивідуальність майбутніх учителів: Теоретико-методологічні аспекти : монографія / О.П. Сергеєнкова. — К. : Науковий світ, 2004. — 344 с.
124. Симонов П.В. Происхождение духовности / П.В. Симонов, П.М. Ершов, Ю.П. Вяземский. — М. : Наука, 1989. — 352 с.
125. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навчальний посібник / За наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової. — К. : Міленіум, 2004. — 264 с.
126. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня : монографія / С.О. Сисоєва. — К. : Поліграфкнига, 1996. — 403 с.
127. Система профинформационной работы со старшеклассниками / Под ред. Б.А. Федоришина. — К. : Радянська школа, 1988. — 176 с.
128. Скрипченко О.В. Довідник з педагогіки і психології / О.В. Скрипченко, Т.М. Лисянська, Л.О. Скрипченко. — К. : Вид-во Національного педагогічного ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2000. — 216 с.
129. Словник-довідник з професійної орієнтації учнів / Укладачі: В.В. Синявський, О.В. Мельник. — К. : Мегапринт, 2007. — 120 с.
130. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности : учебное пособие / С.Д. Смирнов. — М. : Академия, 2001. — 304 с.
131. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія / М.Л. Смутьсон. — К., 2001. — 276 с.
132. Сологуб А.І. Креативна освіта: Технологія креативного навчання старшокласників : посібник / Анатолій Іванович Сологуб. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. — 94 с.
133. Спок Б. Разговор с матерью : пер. с англ. / Б. Спок. — К. : Варта, 1994. — 192 с.
134. Стаматина О.Д. Структура и динамика процесса формирования личности у старшеклассников / О.Д. Стаматина. — Кишинев : Штиинца, 1987. — 140 с.
135. Сухомлинский В.А. Воспитание в духе правдивости и честности / В.А. Сухомлинский. // Избранные произведения в пяти томах. — Т. 4. — К. : Рад. школа, 1980. — С. 201-207.
136. Сухомлинський В.О. Людина — найвища цінність / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. — Т. 5. Педагогічні статті. — К. : Рад. школа, 1977. — 639 с.
137. Тейлор Ф.У. Менеджмент / Ф.У. Тейлор. — М. : Журнал «Контролінг», 1992. — 137 с.

138. Технології професійної орієнтації населення в умовах ринку праці / авт. кол. : Н.А. Побірченко, Н.І. Литвинова, В.В. Синявський та ін. — К. : Педагогічна думка, 2011. — 256 с.
139. Траверсе Т.М. Психологія праці : навчально-методичний посібник / Т.М. Траверсе. — К. : ІПО Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка, 2004. — 116 с.
140. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія : підручник / Ю.Л. Трофімов. — К. : Либідь, 2002. — 264 с.
141. Туров М.П. Інноваційні системи навчання і виховання обдарованої особистості : методичний посібник / М.П. Туров. — К. : Інфосистем, 2009. — 234 с.
142. Федоришин Б.О. Психологічні аспекти профорієнтації учнів / Б.О. Федоришин. — К. : Тов-во «Знання» Української РСР, 1976. — 48 с.
143. Фейербах Л. История философии. Собр. соч. в трех т. / Л. Фейербах // Пер. с нем., ред. и вступ. ст. М.М. Григорьяна. — Т. 1. — М. : Мысль, 1967. — 544 с.
144. Феномен інновації: освіта, суспільство, культура : монографія / За ред. В.Г. Кременя. — К. : Педагогічна думка. — 2008. — 472 с.
145. Физиологические и психологические основы труда. — М. : Профиздат, 1974. — 232 с.
146. Филиппов А.В. Производственная социология, психология и педагогика : учебное пособие / А.В. Филиппов, В.К. Липинский, В.Н. Князев. — М. : Высшая школа, 1989. — 255 с.
147. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. — 5-е изд-е. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
148. Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В.І. Шинкарук. — К. : Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Абрис, 2007. — 744 с.
149. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. — М. : 1992.
150. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. — М., 1992. — 348 с.
151. Хаустова О.В. Розвиток духовного потенціалу педагога і дитини в навчально-виховному процесі : навчальний посібник / О.В. Хаустова. — Запоріжжя, КПУ, 2010. — 44 с.
152. Хорват Ф. Любовь, материнство, будущее / Ф. Хорват. — М. : Прогресс, 1982. — 96 с.
153. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки : навч. посіб. / За заг. ред. З.Н. Борисової. — К. : Вища школа. — 2004. — 511 с.
154. Цуканов Б.И. Время в психике человека : монографія / Б.И. Цуканов. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
155. Чернілевський Д.В. Духовна культура особистості : навч. посіб. / Д.В. Чернілевський, О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк, С.Б. Олійник, Т.І. Петракова, М.Ф. Рибачук, В.М. Синішин, О.В. Столяренко / За ред. проф. Д.В. Чернілевського. — Вид. 2-ге, доповнене. — Вінниця : АМСКП, 2010. — 460 с.

156. Школа диалога культур. Идеи. Опыт. Проблемы / Под общей ред. В.С. Библера. – Кемерово, 1993. – 416 с.
157. Шрагіна Л.І. Технологія розвитку креативності / Лариса Шрагіна. – К. : Шк. світ, 2010. – 160 с.
158. Шубинский В.С. Педагогика творчества учащихся / В.С. Шубинский. – М. : Знание, 1988. – 80 с.
159. Шульц Д. Психология и работа / Д. Шульц, С. Шульц. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 560 с.
160. Шюрман Г. Духовна праця / Г. Шюрман // Пер. з нім. Н. Лозинська. – Львів : Свічадо, 1999. – 72 с.
161. Экман П. Психология лжи. Обмани меня, если сможешь / П. Экман. – СПб. : Питер, 2012. – 304 с.
162. Энциклопедия афоризмов / Сост. М.Ф. Иванова, Л.Г. Стахурская. – Симферополь : «Ренومه», ИД «Квадранал», 2004. – 576 с.
163. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. / Т.С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 679 с.

Наукове видання

В. В. Рибалка

**ПСИХОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА
ПРАЦІ ОСОБИСТОСТІ**

Посібник

(українською мовою)

Технічний редактор *О. М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В. М. Яценко*
Редактор *О. В. Цимбаліст*
Оформлення обкладинки *В. В. Рибалка, А. В. Кабиш-Рибалка,
К. А. Бобровницька*

Підп. до друку 28.10.2013. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 8,0.
Замовлення № 882-13. Наклад 100 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.net